

Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης &
Δημόσιας Διοίκησης

ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη και
Κοινωνιολογία

Επιβλέπων: Μιχάλης
Σπουρδαλάκης

Μέλη Τριμελούς Επιτροπής:
Δημήτρης Καρύδας, Κύρκος
Δοξιάδης

Διπλωματική Εργασία

Η περιπέτεια της έννοιας της Αλλοτρίωσης

Οικονομικά και Φιλοσοφικά
Χειρόγραφα, 1844

Δέσποινα Πάγκα, Α.Μ. 19515, Φεβρουάριος
2022

Στον Πατέρα μου,

Στον Μιχάλη,

Στους Φίλους μου

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
1. Η αναβίωση της θεωρίας της αλλοτρίωσης	
1.2. Οι Φιλοσοφικές Αρχές της Έννοιας της Αλλοτρίωσης Γκέοργκ Βίλχελμ Φρίντριχ Χέγκελ: Το αυτοαποξενωμένο πνεύμα	
1.3. Η αλλοτρίωση στο πλαίσιο της θρησκευτικής κριτικής του Λούντβιχ Φόιερμπαχ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
2.1 Η έννοια της αλλοτρίωσης στα οικονομικά και φιλοσοφικά Χειρόγραφα: Η θέση της ανάλυσης της αλλοτριωμένης εργασίας	
2.2 Τέσσερις μορφές αλλοτριωμένης εργασίας και η σχέση τους με τους καπιταλιστικούς τρόπους της παραγωγής	
2.3 Το Ιστορικό	
2.4 Παραγωγή και Κοινωνία	
2.5 Η υπέρβαση της αλλοτριωμένης εργασίας: Αντικατάσταση της ιδιοκτησίας και της αλλοτριωμένης εργασίας	
2.6 Συζήτηση: Επαναδιεκδίκηση μιας μαρξιστικής θεωρίας της αλλοτρίωσης	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
3.1 Η επεξήγηση για το πώς η αλλοτρίωση μπορεί να ξεπεραστεί, σύμφωνα με τον Ούγγρο Φιλόσοφο Istvan Meszaros	
3.2 Η ιστορική στιγμή και η πραγματοποίηση ριζοσπαστικών πολιτικών	
Συμπεράσματα.....	
Βιβλιογραφική Αναφορά.....	

Εισαγωγή

Η έννοια της «αλλοτριώσης» έχει μακρά παράδοση στην ιστορία τόσο της Δυτικής θεολογίας αλλά και φιλοσοφίας. Στο πρώιμο κείμενο, «Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844», ο Καρλ Μαρξ αναλύει την αλλοτριώση από ιστορική, ανθρωπολογική και κοινωνικοοικονομική σκοπιά. Στην ανάλυση αυτή της έννοιας της αλλοτριώσης που βασίζεται στην αλλοτριωμένη εργασία στο καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα, ο Μαρξ καταδεικνύει τον τρόπο που η αλλοτριώση του ατόμου, κυρίως του εργάτη, συνδέεται με συγκεκριμένα ιστορικά οικονομικά συστήματα και δομές ιδιοκτησίας, συζητά τον τρόπο που το οικονομικό σύστημα και οι ιδιοκτησιακές δομές συνυπάρχουν σε αμοιβαία σχέση και το πώς αυτές αναπαράγονται από την αλλοτριωμένη εργασία.

Η αλλοτριώση ή αλλιώς αποξένωση, αποτελεί έναν σημαντικό όρο με μεγάλη επιρροή στη μαρξική και μαρξιστική θεωρία, καθώς χαρακτηρίζεται από τους ειδικούς ως διαφορούμενος αλλά και αμφιλεγόμενος. Σε αντίθεση με προηγούμενη βιβλιογραφία, η οποία είχε την τάση να επικεντρώνεται στα πρώτα φιλοσοφικά γραπτά του Μαρξ, υπάρχει και μια νέα ερμηνεία της θεωρίας του για την αλλοτριώση που βρέθηκε στα μεταγενέστερα έργα του Μαρξ. Σε αυτήν, αντί να γίνει αντιληπτή η αποξένωση ως υποκειμενική εμπειρία ή εγγενές χαρακτηριστικό της κοινωνικής οργάνωσης, υποστηρίζεται ότι η αποξένωση, μπορεί να γίνει κατανοητή ως μια αντικειμενική διαδικασία που έχει τις ρίζες της στην ιδιοποίηση των αποτελεσμάτων της παραγωγής και της μετατροπής τους σε κεφάλαιο. Η συγκεκριμένη ερμηνεία επιχειρεί να επιλύσει τα κύρια θεωρητικά προβλήματα που συνδέονται συμβατικά με τη θεωρία της αλλοτριώσης, όπως είναι για παράδειγμα η τάση προς τον ουσιοκρατισμό και τον ηθικό πατερναλισμό. Ειδικότερα, θα γίνει μια προσπάθεια να δούμε εάν η μαρξική θεωρία της αλλοτριώσης αλλά και η πιο σύγχρονη ερμηνεία της εξηγεί το παράδοξο της κοινωνικής εξουσίας και της απομόνωσης που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, στις οποίες τα αισθήματα αδυναμίας και η μοναξιά εντείνονται περαιτέρω παρά τις αντικειμενικές αυξήσεις της κοινωνικής δύναμης της ανθρωπότητας και της παγκόσμιας αλληλοεξάρτησης.

Η συγκεκριμένη εργασία βασίστηκε αποκλειστικά στη χρήση βιβλιογραφικών πηγών (βιβλία, πηγές στο διαδίκτυο) και καταγράφηκε μόνο η θεωρητική ανάλυση του

ζητήματος. Το θεωρητικό μέρος αποτελείται από τρία επιμέρους κεφάλαια που δομούν με αλυσιδωτή συνέχεια την περιπέτεια της έννοιας της αλλοτρίωσης. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται ανάλυση της έννοιας πριν από τον Μαρξ (Χέγκελ, Φόιερμπαχ) τόσο ως ιστορική όσο και ως διαλεκτική διαδικασία. Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά στη μαρξική αλλοτρίωση, όπου αυτή εξετάζεται με τη μορφή μιας παραγωγικής σχέσης αλλά και στην μαρξιστική συζήτηση (Borkenau, Rethel Andorno, Marcuse κ.λπ.) σχετικά με την αλλοτρίωση και τη σχέση της με τη σφαίρα της υπερδομής. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται συνοπτικά η συζήτηση που ξεκίνησε ο Ούγγρος φιλόσοφος Istvan Meszaros, μέσα από τα κείμενά του, τόσο για τη σύνδεση της αλλοτρίωσης με τον τρόπο συγκρότησης και δράσης του κεφαλαίου αλλά και για τις δυνατότητες του «ξεπεράσματος» ή αλλιώς, «διαλεκτικής άρνησης» της αλλοτρίωσης. Στα συμπεράσματα της εργασίας αυτής παρουσιάζονται συνοπτικά σκέψεις που αφορούν στις ερμηνευτικές δυνατότητες της μαρξικής θεωρίας για την αλλοτρίωση στον σύγχρονο κόσμο. Από τη μία πλευρά η ίδια η εξέλιξη του καπιταλισμού (μονοπώλια, μεταφορντισμός) οδήγησε σε μεγαλύτερη κυριαρχία της εργασίας από τους κεφαλαιοκράτες με αποτέλεσμα την απόλυτη υποταγή της πρώτης στους δεύτερους. Από την άλλη, ενώ η αποξένωση ξεκίνησε ως εργασιακή διαδικασία αργότερα απλώθηκε στην ιδιωτική αλλά και στην ευρύτερη σφαίρα της ζωής (σπίτι, ελεύθερος χρόνος, συνείδηση). Η θέση του Μαρξ για τη σύγχρονη κοινωνία και τον σύγχρονο άνθρωπο που αλλοτριωμένοι αναπαράγουν τις δομές και λειτουργίες του συστήματος που με τη σειρά του παράγει ξανά αλλοτριωμένους ανθρώπους σε έναν φαύλο κύκλο, είναι ταυτόχρονα μια πρόσκληση αλλαγής του ανθρώπου και της κοινωνίας. Μιας αλλαγής η οποία δύναται να επιτευχθεί σε επίπεδο ολοκλήρωσης/πραγμάτωσης του ανθρώπου και της κοινωνίας μόνο μέσω επαναστατικών μετασχηματισμών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

1. Η αναβίωση της θεωρίας της αλλοτρίωσης

Ενώ από καιρό η θεωρία της αλλοτρίωσης θεωρείται λείψανο της πρώιμης κριτικής θεωρίας εξαιτίας της τάσης της προς τον ουσιοκρατισμό και τον ηθικό πατερναλισμό, στις μέρες μας απολαμβάνει μια κατάσταση αναζωπύρωσης. Και αυτό διότι, ως έννοια, η αποξένωση έχει μια επεξηγηματική δύναμη που καθιστά δύσκολη την εγκατάλειψή της (Fuchs C. , 2016). Σύμφωνα με τον Choquet (Choquet, 2021), οι πρόσφατες συζητήσεις στη φιλοσοφία και στις κοινωνικές επιστήμες μας επιτρέπουν –και, στην πραγματικότητα, μας ενθαρρύνουν– να ανασύρουμε και να εδραιώσουμε τις κρίσιμες πηγές που παραδοσιακά συνδέονται με την έννοια της αλλοτρίωσης. Ανάμεσα στα σύγχρονα ζητήματα που θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν ερμηνευτικά μια νέα θεωρία της αλλοτρίωσης, είναι μια παγκόσμιας κλίμακας αύξηση της αυτοαναφερόμενης μοναξιάς, της απομόνωσης και της ψυχικής ασθένειας, η παράδοξη αμηχανία της ανθρωπότητας μπροστά στην ανθρωπογενή πολιτιστική, τεχνολογική και περιβαλλοντική αλλαγή και η άνοδος πολιτικών κινήματων που επιδιώκουν να αξιοποιήσουν τα διευρυμένα συναισθήματα κοινωνικής απογοήτευσης και πολιτικής απαξίωσης (Øversveen, 2021). Κατά την τελευταία δεκαετία, έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες για την ανάπτυξη και εφαρμογή της έννοιας της αποξένωσης στις σημερινές κοινωνίες μας (Øversveen, 2021).

Με μικρές εξαιρέσεις (βλ. Carver, 2008· Sayers, 2011· Zoubir, 2018), λίγες μελέτες έχουν ασχοληθεί εκτενώς με τη θεωρία της αλλοτρίωσης που αναπτύχθηκε στα μεταγενέστερα έργα του Μαρξ. Όπως αναφέρει ο Oversveen (Øversveen, 2021), οι περισσότερες μελέτες, κατά κύριο λόγο ή και αποκλειστικά, αναφέρονται στα Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα γραμμένα από τον Μαρξ το 1844. Πολλοί μελετητές ακόμα ισχυρίζονται ότι η έννοια της αλλοτρίωσης φημιούραρει σε εξέχουσα θέση στα πρώιμα γραπτά του Μαρξ, αλλά στα επόμενα, ώριμα, συγγράμματά του, η συγκεκριμένη έννοια δεν αναφέρεται. Για παράδειγμα, ο Choquet (Choquet, 2021) γράφει ότι, ενώ «ο Μαρξ έδωσε στην αλλοτρίωση πρωταγωνιστικό ρόλο στα πρώιμα Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του, η έννοια πραγματικά εξαφανίστηκε από τα ώριμα οικονομικά γραπτά του». Αυτή η παράλειψη θεωρείται αρκετά σημαντική καθώς τα Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα γράφτηκαν πριν από όλα όσα ευρύτερα θεωρούνται ως σημαντικές εξελίξεις στη σκέψη του Μαρξ και κυρίως η

στροφή του προς τον ιστορικό υλισμό και την πολιτική οικονομία, και ως τέτοια θεωρούνται από ορισμένους είτε εν μέρει, είτε πλήρως ασυμβίβαστα με τον ανεπτυγμένο μαρξισμό (ALTHUSSER, 2005). Η Αποξένωση συνεπώς καταλαμβάνει μια κάπως άβολη θέση μέσα στον μαρξιστικό εννοιολογικό μηχανισμό, φτάνοντας στο σημείο να αποτελεί ένα αμφιλεγόμενο ερώτημα αν υπάρχει ή όχι μαρξική θεωρία της αλλοτρίωσης (Sayers, 2011). Εντούτοις, η ανάλυση της συγκεκριμένης εργασίας βασίζεται στους ισχυρισμούς ότι η έννοια της αλλοτρίωσης αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ανάλυσης του Μαρξ για τον καπιταλισμό και ότι η ανασυγκρότηση μιας μαρξιστικής θεωρίας της αλλοτρίωσης προσφέρει τη δυνατότητα να αντιμετωπιστούν πολλά από τα θεωρητικά προβλήματα που συνδέονται συμβατικά με τη συγκεκριμένη θεωρία και ότι αυτή είναι πολύτιμη για την κατανόηση, τη λειτουργία και την εξέλιξη των σημερινών κοινωνιών. Τα επιχειρήματα διατυπώνονται σε τέσσερα κύρια βήματα, αναφορικά με τη σχέση μεταξύ της ανθρώπινης φύσης, της εργασίας και της κοινωνίας και ορίζουν την αλλοτρίωση ως μια διαδικασία κατά την οποία τα αποτελέσματα της παραγωγής ιδιοποιούνται και μετατρέπονται σε κεφάλαιο. Στο πλαίσιο της περιγραφής του Μαρξ συμπεριλαμβάνεται η έννοια της αλλοτρίωσης και την επίδρασή της στον καπιταλισμό και στην κοινωνική ανάπτυξη. Επίσης προτείνεται ότι το προοδευτικό δυναμικό της καπιταλιστικής ανάπτυξης ανατρέπεται από μια διαλεκτική αλλοτρίωσης και κοινωνικοποίησης στην οποία δίνεται μία αντικειμενική επέκταση στην κοινωνική εξουσία ενώ ταυτόχρονα η αλληλεξάρτηση βιώνεται ως αντίστοιχη αύξηση της αδυναμίας και της απομόνωσης.

Το έργο του Μαρξ θα μπορούσε να διαβαστεί ως ένα ασυνεχές έργο που έχει υποστεί πολλές αναδιατυπώσεις, αλλά στο οποίο το κεντρικό ζήτημα – δηλαδή η ανάλυση του καπιταλισμού και οι επιπτώσεις του στην κοινωνία, την ανθρωπότητα και την ιστορία παραμένουν αξίες σταθερές και καταγεγραμμένες (Zoubir, 2018). Ενώ το θέμα της αλλοτρίωσης είναι κεντρικό σε όλα τα γραπτά του Μαρξ, υπάρχει αρκετή διαφοροποίηση μεταξύ των πρώιμων και των όψιμων απόψεών του για την αλλοτρίωση γεγονός το οποίο θα δικαιολογούσε μία προσέγγιση επικεντρωμένη αποκλειστικά σε αυτό. Η θεωρία της αλλοτρίωσης επίσης αναλύθηκε εκτενώς και με έμπνευση στα έργα των Gyorgy Lukacs, Jean-Paul Sartre, Moishe Postone και Sean Sayers τα οποία συνεισέφεραν τα μέγιστα στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία (Øversveen, 2021). Η θεωρία της αλλοτρίωσης αναδεικνύει την κατανόηση, τον προσδιορισμό και την αντιμετώπιση των τεσσάρων συμβατικών προβλημάτων της, προτείνοντας τη

διαλεκτική της κοινωνικοποίησης και της αλλοτρίωσης ως γενικότερο πλαίσιο για την κατανόηση των συνεπειών του καπιταλισμού στην κοινωνική ανάπτυξη, εξάγοντας νέα συμπεράσματα σχετικά με τη μαρξιστική θεωρία της αλλοτρίωσης με περισσότερες λεπτομέρειες από ό,τι είχε επιτευχθεί τα προγενέστερα χρόνια. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της συνάφειας της θεωρίας για τη σύγχρονη κοινωνική έρευνα, προτείνεται πώς η μαρξιστική θεωρία της αλλοτρίωσης μπορεί να βοηθήσει ώστε να εξηγηθεί αυτό που αποκαλείται ως το «παράδοξο της κοινωνικής εξουσίας και της απομόνωσης» στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, προτείνοντας μάλιστα κάποιες υποθέσεις, μέσω των κοινωνικών και ψυχολογικών συνεπειών της, οι οποίες μπορούν εμπειρικά να εξεταστούν.

1.2. Οι Φιλοσοφικές Αρχές της Έννοιας της Αλλοτρίωσης Γκέοργκ Βίλχελμ Φρίντριχ Χέγκελ: Το αυτό-αλλοτριωμένο πνεύμα

Ο Χέγκελ υποστηρίζει πως, «όταν η ευρωπαϊκή ανθρωπότητα ζύπνησε από τη μακριά χειμωνιάτικη νάρκη του χριστιανικού μεσαίωνα» (Εγκελς, 1982), τέθηκε επιτέλους με σαφήνεια το ζήτημα της σχέσης της νόησης με το Είναι το οποίο κατά τον ίδιο αποτελεί το ύψιστο ζήτημα ολόκληρης της φιλοσοφίας. Ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος γνωρίζει τον εξωτερικό κόσμο και η σχέση αυτής της γνώσης με την ουσία του ίδιου του κόσμου απασχόλησε και τον Χέγκελ. Ο Δ. Καρύδας γράφει σχετικά:

«Στην εγελιανή φιλοσοφία περιέχεται το «σπέρμα ... ενός γενικού Πνεύματος που εκφράζεται στην πραγματικότητα, [το σπέρμα] μιάς νέας εποχής». Στο «νέο βασίλειο» που θα κυβερνά η «πραγματωμένη Ιδέα» θα καταστεί δυνατή η αποκατάσταση της ενότητας μέσω της αναίρεσης του διχασμού μεταξύ νόησης και αισθητηριακής πραγματικότητας.» (Καρύδας, 2007).

Το σύστημα που εντέλει αποκαθιστά την ενότητα των αντιθέτων στην καθολικότητα του Πνεύματος αποτελεί και την απάντηση στην ανάγκη της φιλοσοφίας (Εγκελς, 1982). Ο Χέγκελ αποτυπώνοντας ενιαία τα αντιθετικά ζεύγη κοινωνίας – φιλοσοφίας,

θεωρίας και πολιτικής και θρησκείας – πρακτικής στον εννοιακό χώρο του συστήματος, επιτυγχάνει την ενότητα τους σε ιδεαλιστικό τουλάχιστον επίπεδο (Έγκελς, 1982). Ο Χέγκελ διατύπωσε τον ισχυρισμό πως όλοι οι άνθρωποι είναι ικανοί να αποκτήσουν αληθινή γνώση, υπό την προϋπόθεση ότι προσεγγίζουν αυτή τη διαδικασία με τους όρους της χεγγελιανής διαλεκτικής. Και τούτο αποτελεί το ουσιαστικό συστατικό της εγγενώς ιστορικής αντίληψής του για τη φιλοσοφία (Καρύδας, 2007). Τα κείμενα στα οποία ο Έγκελς προσεγγίζει την κοινωνική σφαίρα είναι η Πρώτη Φιλοσοφία του Νου και Το σύστημα του Ήθους. Στο πρώτο αναφέρεται πως, στην προσπάθεια του να γνωρίσει το αντικείμενο, το υποκείμενο καθώς επεξεργάζεται το αντικείμενο, το αποσπά από την εσωτερικότητά του και το τοποθετεί σε θέση ανεξάρτητη από εκείνο. Το γεγονός αυτό καθιστά το αντικείμενο μη αναγνωρίσιμο από την γνωστική δυνατότητα του υποκειμένου αλλά και το υποκείμενο καθηλωμένο στις προκαταλήψεις του. Θα μπορούσαμε να πούμε πως η σχέση αυτή καταλήγει στην απόλυτη αντίθεση. Στο δε Σύστημα του Ήθους η εργασία αναγνωρίζεται αφενός ως καλλιέργεια της ανθρώπινης συνείδησης και αφετέρου ως το όχημα για την επεξεργασία του φυσικού αντικειμενικού κόσμου (Μελάς, 1990).

Υπό τον τίτλο «Το αυτοαλλοτριωμένο πνεύμα· ο σχηματισμός» στο έργο η Φαινομενολογία του Πνεύματος (Phänomenologie des Geistes), ο Χέγκελ περιγράφει την διαλεκτική δράση της ανθρώπινης διαδικασίας για κοινωνικό σχηματισμό: «Αλλά η αυτοσυνείδητη ύπαρξη αυτού του κόσμου και η πραγματικότητα της αυτοσυνείδησης βασίζονται στη δράση του εν λόγω όντος που διαχωρίζεται από την ίδια του την προσωπικότητα, δημιουργώντας έτσι τον δικό του κόσμο και του συμπεριφέρεται σαν να ήταν ξένος με τέτοιο τρόπο που τώρα πρέπει να τον κατακτήσει» (Χέγκελ, 2017).

Ο σχηματισμός («Bildung») κατανοείται από τον Χέγκελ ως μια ενέργεια αυτοαποξένωσης και ιδιοποίησης και ως εκ τούτου μία αναγκαία και απαραίτητη διαδικασία. Το πνεύμα της φιλοσοφίας του ουσιαστικά σχηματίζει έναν αλλοτριωμένο, διπλό κόσμο, χωρισμένο από τον εαυτό του, τον οποίο κατέχει μέσω (εννοιολογικής) εργασίας. Αυτή η δράση, η οποία χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις μεταξύ της καθαρής και αποτελεσματικής συνείδησης, μπορεί να ακολουθήσει λανθασμένο δρόμο όταν γίνει επίμονη η αλλοτριωμένη μορφή. Σε αντίθεση με τον Μαρξ, ο Χέγκελ διαφοροποιείται μεταξύ της εξωτερίκευσης και της αλλοτρίωσης της αυτοσυνείδησης (Christ, 2015). Πράγματι, ο Χέγκελ χρησιμοποιεί μια καθολική έννοια της εργασίας και θεωρεί την εργασία ως απαραίτητο αγαθό για τους ανθρώπους, κάτι που ο Μαρξ

υιοθετεί και αναδιαμορφώνει στα δικά του Χειρόγραφα. Σύμφωνα με τον Μαρξ, ωστόσο, ο Χέγκελ αναγνωρίζει την εργασία, μόνο «αφηρημένα και διανοούμενα» (TUCKER, 1978).

Γενικότερα η ιδεαλιστική παράδοση της έννοιας της αλλοτρίωσης συνεχίζεται από τον Χέγκελ. Στις βάσεις της θεωρίας του αναφορικά με την Απόλυτη Ιδέα, η αλλοτρίωση αποτελεί μέρος της διαδικασίας εξέλιξης και σχηματισμού, όπως προαναφέρθηκε. Η απόλυτη ιδέα είναι βάση εξέλιξης και κίνησης του ίδιου του ανθρώπινου κόσμου όπου η θέαση της συγκεκριμένης ιδέας γίνεται στο επίπεδο της πραγματικότητας και της αντικειμενικής φύσης, αλλά και αυτή η υλική διάσταση είναι στη βάση της η αλλοτρίωση της Απόλυτης Ιδέας. Έτσι, στον εγγελιανό ιδεαλισμό η υλική πραγματικότητα προκύπτει από την ίδια την Ιδέα. Τούτο πράγματι συνιστά έναν ιδιότυπο υλισμό ο οποίος αργότερα στην μαρξική οπτική σαφώς μετασχηματίζεται. (Buhr, 1987). Για να μπορέσει το άτομο να υπερβεί την αλλοτρίωσή του οφείλει να υπερβεί το απλό επίπεδο της αισθητικής επαφής με τα αντικείμενα καθώς η αυτογνωσία επέρχεται όταν ο ίδιος συλλάβει την ιδέα στην υλική της μορφή ως μία απλή αντανάκλαση. Η έννοια της αλλοτρίωσης στον Χέγκελ, μπαίνει ουσιαστικά σε μία πιο διαλεκτική βάση. Γίνονται δηλαδή κατανοητές η ιδέα και η ύλη, μόνο όταν γίνει η ένταξή τους σε ένα σχήμα ολότητας όπου η ιδέα είναι σε ανώτερο επίπεδο και η ύλη σε κατώτερο. Άρα ακόμη και στην κατάσταση της αλλοτρίωσης, το άτομο καλείται να γνωρίσει την Απόλυτη Ιδέα μέσα από την αυτογνωσία του Εγώ του για να καταφέρει να επιτύχει την ολοκλήρωσή του και να κατανοήσει την ολότητα ύλης-ιδέας. Μέσω της ανθρώπινης εργασίας πραγματοποιείται η αυτογνωσία, όπου ο άνθρωπος καλύπτει μόνο τις ατομικές ανάγκες του και έχει δηλαδή πλήρη συνείδηση του εαυτού του. (Ashton, 1999). Όταν το άτομο εργάζεται χάνει την καθαρά εξατομικευμένη του ύπαρξη, καθώς μέσω του καταμερισμού της εργασίας έρχεται σε επαφή με την υπόλοιπη κοινωνία, ενώ παράλληλα καλύπτει τις ατομικές του ανάγκες αλλά και εκείνες της κοινωνίας μέσω της ανταλλαγής (Ashton, 1999). Συνεπώς ο άνθρωπος αυτοεκπληρώνεται μέσω της εργασίας καθώς, όπως αναφέρει και ο Χέγκελ, ερχόμενος σε επαφή με άλλους βρίσκει την παγκοσμιότητά του. Έτσι ο άνθρωπος επιδιώκει να βρει μαζί με τον εαυτό του και την αυτογνωσία της κοινωνίας ως μέρος της ανωτέρω διαδικασίας. Ο Χέγκελ παρουσιάζει μάλιστα για πρώτη φορά, τη συμβολή της εργασίας στην αυτοεκπλήρωση του ατόμου ως αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνίας.

1.3. Η αλλοτριώση στο πλαίσιο της θρησκευτικής κριτικής του Λούντβιχ Φόιερμπαχ

Το αντικείμενο του έργου του Λουδοβίκου Φόιερμπαχ «Η ουσία του Χριστιανισμού» πραγματεύεται τόσο την ουσία της θρησκείας και δει του Χριστιανισμού, αλλά και την ουσία της ανθρωπότητας. Ο Φόιερμπαχ επιχειρεί να ανασυνθέσει τη σκέψη επάνω στον άξονα της ενότητας νόησης και Είναι, φύσης και πνεύματος, «[...]ενότητα που έχει μεν αποκαταστήσει η εγγελιανή φιλοσοφία, ενώ οι πραγματικές συνθήκες κοινωνικής ύπαρξης του υποκειμένου συνεχίζουν να χαρακτηρίζονται από το διχασμό.». Ο Φόιερμπαχ μας λέει πως τα ζώα, σε αντίθεση με τους ανθρώπους, δεν δύνανται να πιστέψουν σε θρησκείες και επίσης δεν μπορούν να γνωρίσουν με την αυστηρή έννοια του όρου. Οι άνθρωποι λειτουργούν σύμφωνα με τις επιταγές του είδους τους μέσω της σκέψης και της ομιλίας και το σημαντικότερο στοιχείο αυτών των λειτουργιών είναι ο διαρκής συσχετισμός και αλληλεπίδραση τους με τα υπόλοιπα μέλη του Είδους καθώς και η μη αυτοαναφορικότητά τους. Όπως αναφέρει ο Ένγκελς, «*η Ουσία του Χριστιανισμού του Φόιερμπαχ με ένα χτύπημα έκανε σκόνη την αντίφαση στήνοντας ξανά, χωρίς περιστροφές, τον υλισμό στον θρόνο*» (Ένγκελς, 1982). Η φύση αποτελεί τη βάση επί της οποίας οι άνθρωποι αναπτυσσόμαστε και πέρα από τη φύση και τους ανθρώπους δεν υπάρχει τίποτα. Ο Θεός, το ανώτερο ον, ενσαρκώνει τον φανταστικό αντικαθρεφτισμό της δικής μας ουσίας. Μέσω αυτής της αντικειμενικοποίησης της ανθρώπινης φύσης στον Θεό, το άτομο οδηγείται σε διχασμό. Σε αυτό το πλαίσιο, η διάνοια ως ανθρώπινη αξία αποτελεί την καταγωγή αλλά και την ουσία της ανθρώπινης προέκτασης, συνεπώς και την ουσία της θρησκείας, ενώ οτιδήποτε ατομικό και ειδικό της ανθρωπότητας παραμένει σε αυτήν. Εφόσον το υποκείμενο δεν βρίσκει ικανοποίηση στην πραγματικότητα του είδους του, διαχωρίζεται από αυτήν και προβάλλει τον εαυτό του στον Θεό του.

Σύμφωνα με τον Φόιερμπαχ η αντίστροφη τάση είναι εξίσου δυνατή. Ο εσωτερικός διχασμός του Είδους επιτυγχάνεται αρχικά εντός της θρησκείας και έτσι η ουσία της ανθρωπότητας διαχωρίζεται από την ανθρωπότητα. Και ο Φόιερμπαχ καταλήγει: «*Η γνώση που έχει ο άνθρωπος για το Θεό είναι η γνώση που έχει ο Θεός για τον εαυτό του. Τι διχασμός και αντίφαση. Αντίστρεψέ το και θα έχεις έτσι την αλήθεια: Η γνώση που έχει ο άνθρωπος για το Θεό είναι η γνώση που έχει ο άνθρωπος για τον εαυτό του, η γνώση της δικής του ουσίας*». Στη θρησκεία, ο άνθρωπος αντικειμενοποιεί τη δική

του υπεραξία ως άτομο και έτσι δημιουργεί έναν θεό για τον εαυτό του. Ο Θεός, όπως υποστηρίζει ο Φόιερμπαχ, είναι η προβολή των βασικών ανθρώπινων ιδιοτήτων από τους ανθρώπους, οπότε η θεολογία γίνεται ανθρωπολογία και η θρησκευτική κριτική γίνεται ανθρωπισμός και διαφωτισμός: «Η ουσία του Θεού δεν είναι τίποτα άλλο από την ανθρώπινη φύση ή καλύτερα: η ουσία της ανθρωπότητας, εξαγνισμένη, απαλλαγμένη από τους περιορισμούς του ατόμου» (Feuerbach 2013). Μέσω δηλαδή της αντικειμενοποίησης της ανθρώπινης φύσης στον Θεό, πραγματώνεται ένας διαχωρισμός του ατόμου σύμφωνα με τον οποίο κάθε τι διανοητικό προβάλλεται στο θείο, ενώ κάθε τι ατομικό (με ιδιαίτερα ανθρώπινα χαρακτηριστικά) παραμένει στην ανθρωπότητα. Έτσι, αφού το υποκείμενο στην πραγματικότητα του είδους του δε βρίσκει καμία ικανοποίηση, διαχωρίζεται και προβάλλεται πάνω του ο Θεός. Σύμφωνα με τον Φόιερμπαχ, ωστόσο, ισχύει και η αντίστροφη τάση: Μέσω της θρησκείας επιτυγχάνεται αρχικά η «εσωτερική σύγκρουση του είδους» και η ουσία της ανθρωπότητας είναι χωρισμένη από την ανθρωπότητα. Ο Μαρξ υιοθετεί τη θέση του Φόιερμπαχ στο πλαίσιο της κοινωνικοοικονομικής ανάλυσης της «αλλοτριωμένης εργασίας» στα Χειρόγραφα, αναπτύσσοντας την έννοια των ανθρώπων ως «αναπαραστατικά είδη-όντα».

Ουσιαστικά η θεωρία του Φόιερμπαχ στο πλαίσιο της θρησκείας αναφορικά με την αλλοτρίωση, είναι το αντίθετο της αποξένωσης σύμφωνα με την ίδια την χριστιανική θρησκεία. Όταν ο άνθρωπος βρίσκει τον εγωιστικό εαυτό του ουσιαστικά χάνει την επικοινωνία με τον Θεό και για να ξαναβρεί τον Θεό θα πρέπει να χάσει το Εγώ του. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του χριστιανισμού και σύμφωνα με τη Θεωρία του Φόιερμπαχ η συγκεκριμένη σχέση προκύπτει στο αντίθετό της. Ουσιαστικά η ύπαρξη του Θεού είναι η απώλεια κομματιών του εαυτού του κάθε ατόμου, καθώς η δημιουργία θεϊκών οντοτήτων ήταν απόρροια της προσπάθειας του ανθρώπου να εξηγήσει τα φυσικά φαινόμενα με τα οποία ερχόταν αντιμέτωπος, σε μια χαμηλή βαθμίδα εξέλιξης. Στις συγκεκριμένες οντότητες με το πέρασμα των ετών απέδωσε και τις αιτίες ύπαρξης των φυσικών φαινομένων. Ο Θεός αν και δημιούργημα του ανθρώπου, οδήγησε τη σχέση αυτή στο αντίθετό της. Ο Θεός ανυψώθηκε σε ανώτερο επίπεδο από τον άνθρωπο και, στη νόηση του τελευταίου, θεωρήθηκε αυτός ως δημιουργός του και όχι το αντίθετο. *«Έξω απ' τη φύση και τους ανθρώπους δεν υπάρχει τίποτα και τα ανώτερα όντα που δημιούργησε η θρησκευτική μας φαντασίας είναι μονάχα η φανταστική αντανάκλαση του ίδιου μας του Είναι.»* (Εγκελς, 1982). Ο Θεός δημιουργήθηκε ως

εικόνα του ανθρώπου και όχι ο άνθρωπος κατ' εικόνα και ομοίωση του Θεού, μία εικόνα που προβάλλεται μπροστά σε έναν παραμορφωτικό καθρέφτη. Το σύνολο των θεϊκών ιδιοτήτων είναι ιδιότητες του ίδιου του ανθρώπου καθώς αυτός ο ίδιος έχει αλλοτριωθεί από αυτές και τις έχει αποδώσει σε κάτι που έχει δημιουργηθεί από τον ίδιο και έχει ανυψωθεί παραπάνω από τον ίδιο. Η δυνατότητα του Θεού να συγχωρεί και να τιμωρεί, η αγάπη του επίσης, αποτελούν ιδιότητες των ανθρώπινων όντων στις σχέσεις του με τους άλλους. Ο άνθρωπος όμως έχει εκχωρήσει τις ιδιότητες αυτές στον Θεό και αναμένει παθητικά από Αυτόν να του τις αποδώσει πίσω. Αυτό που προκύπτει είναι ότι ο ίδιος ο άνθρωπος αλλοτρίωσε τον εαυτό του, όταν η φύση βρισκόταν έξω από τον έλεγχό του, και μέσω της σωτηρίας περιμένει να διεκδικήσει πίσω τον εαυτό που πρόσφερε αφήνοντας όμως πίσω την υλική πλευρά του. Ο Φόιερμαχ «βάζει τον άνθρωπο στα πόδια του», καθώς απομακρύνεται από την Ιδέα και ξεκινά από την ύλη-φύση. Είναι η Ιδέα που αποξενώνεται από τον άνθρωπο, τον δημιουργό της και εκείνος από αυτή. «Το σώμα αποτελεί τη βάση, το υποκείμενο της προσωπικότητας. Μόνο δια του σώματος, η αληθινή προσωπικότητα διαχωρίζεται από τη νοητή.» (Σαγκριώτης, 2007). Συνεπώς ό, τι υπάρχει στο βασίλειο του Θεού υφίσταται και στη φύση, με το πρώτο να είναι απρόσιτο και άυλο και το δεύτερο αισθητό και ορατό. Ο Θεός όμως, όπως είναι γνωστό, είναι τριαδικός και αδιαίρετος, άρα είναι και μη αλλοτριώσιμος. Κατ' αυτή την παραδοχή ο άνθρωπος δημιουργεί με τη σειρά του κάτι μη αλλοτριώσιμο. *«Γιατί αυτό δεν είναι τίποτε άλλο από τον αυτο-διαχωρισμό ενός όντος από περιστάσεις και συνθήκες που δεν ανταποκρίνονται στην ιδέα του. Και αυτό δεν συμβαίνει στον Θεό, γιατί σε αυτόν η αρχή, το τέλος, η μέση, δεν διαχωρίζονται γιατί είναι ταυτόχρονα αυτό που είναι...είναι καθαρή ενότητα»* (Εγκελς, 1982).

Ο Θεός αποτελεί τον διαμεσολαβητή των πάντων, ως δημιουργός των πάντων, των ζώων, της φύσης του ανθρώπου, συνεπώς όλα είναι κατανοητά καθώς όλα ανάγονται στον ίδιο. Είναι η αρχή, η μέση και ο τελικός σκοπός των πάντων. Το υλικό διαστρεβλώνεται στις σχέσεις με Τον Θεό, κάνοντάς τις ιδεατές. Η ύλη δημιουργήθηκε σύμφωνα με την εικόνα που έχει για αυτή ο Δημιουργός, ενώ ουσιαστικά προκύπτει το αντίθετο. Ο άνθρωπος παίρνει τη φύση του και την κάνει εικόνα του Θεού. «Βλέπει τα πάντα σε εικόνες και ως εικόνα ο ίδιος...συνεπώς πρέπει να αντιπαρατεθεί με τον ίδιο Τον Θεό...» (Εγκελς, 1982). Εξαιτίας όμως του προπατορικού αμαρτήματος, αποτελεί μία εικόνα αρκετά κατώτερη, καθώς έχει αποκοπεί από το βασίλειο των ουρανών, το οποίο είναι ουσιαστικά η φύση μεταμορφωμένη σε μία ιδεατή εικόνα. Σύμφωνα λοιπόν

με την ανάλυση του Φόιερμπαχ, για την θεωρία της αλλοτριώσης, αποκαθίστανται οι σχέσεις ιδέας και ύλης και αποδεικνύεται η αποξένωση του ατόμου, η οποία ουσιαστικά είναι η αδυναμία ελέγχου και κατανόησης του υλικού κόσμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

2.1 Η έννοια της αλλοτριώσης στα οικονομικά και φιλοσοφικά Χειρόγραφα: Η θέση της ανάλυσης της αλλοτριωμένης εργασίας

Ο Μπαλζάκ περιγράφοντας το Παρίσι των μέσων του 1800 λέει, «Το Παρίσι είναι ένα «θαυμαστό τέρας, ένα καταπληκτικό περίπλεγμα από αισθήσεις, μηχανές και σκέψεις, η πόλη των εκατό χιλιάδων μυθιστορημάτων, η κεφαλή του κόσμου.»» (Musto, 2008)

«Στα χρόνια πριν την επανάσταση του 1848 η πόλη κατοικείτο από βιοτέχνες και εργάτες σε μόνιμη πολιτική αναταραχή, παροικίες προσφύγων, επαναστάτες, συγγραφείς και καλλιτέχνες από διάφορες χώρες και ο πολιτικός αναβρασμός είχε φτάσει σε μια τέτοια ένταση που συναντάται σε ελάχιστες άλλες ιστορικές εποχές. Γυναίκες και άνδρες διαφορετικής πνευματικής ευφυΐας δημοσίευαν βιβλία, περιοδικά και έντυπα, έγραφαν ποιήματα, έπαιρναν σε συγκεντρώσεις τον λόγο, συζητούσαν αδιάκοπα στα καφενεύα, στο δρόμο, σε επίσημα δείπνα. Ζούσαν στον ίδιο τόπο και επηρέαζαν ο ένας τον άλλο.» (Musto, 2008)

Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, βρίσκεται ο Μαρξ το 1844 και μέσα από τη μελέτη των κυριότερων έργων Πολιτικής Οικονομίας, επιχειρεί να διαγνώσει τους μηχανισμούς που καθορίζουν το ιστορικό παρόν της εργατικής τάξης, τις συνθήκες δουλειάς και διαβίωσης τις οποίες ο Μαρξ γνωρίζει σε θεωρητικό επίπεδο αλλά και μέσω της καθημερινής επαφής.

Στα Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα που γράφτηκαν το 1844, ο Καρλ Μαρξ συνδέει την κριτική της πολιτικής οικονομίας, ιδιαίτερα τις οικονομικές προσεγγίσεις που υποστηρίζουν οι Adam Smith, David Ricardo και Jean-Baptiste, συνδυαστικά με

την κριτική και την αναδιάρθρωση βασικών προσεγγίσεων στη φιλοσοφία του γερμανικού ιδεαλισμού, ιδιαίτερα της φιλοσοφίας του Χέγκελ και του Λούντβιχ Φόιερμπαχ. Ο Μαρξ βασίζει την ανάλυσή του στην ιστορική ιδιαιτερότητα και κατάσταση των καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και καταδεικνύει τις αρχές και τις αντιφάσεις που ενυπάρχουν στις εθνικές οικονομικές θεωρίες. Στο Χειρόγραφο, στο οποίο εμφανίζεται και η ανάλυσή του για την αλλοτριωμένη εργασία, ο Μαρξ ξεκινά με την ανάλυση των νόμων ανάπτυξης της μισθωτής εργασίας, και του κεφαλαίου. Στην κριτική του στην αστική πολιτική οικονομία -όπως αυτή περιγράφεται στις αναλύσεις του Adam Smith και του David Ricardo- όπου τα κύρια χαρακτηριστικά της είναι η ατομική ιδιοκτησία και ο καταμερισμός εργασίας, κεφαλαίου και γης, ο Καρλ Μαρξ αναλύει την κίνηση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Εκεί, εστιάζει, μεταξύ άλλων, στην υπολογιστική διαδικασία της καπιταλιστικής κίνησης ως προς το ποσοστό κέρδους καθώς και στη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου, αναδεικνύοντας την κρίσιμη σχέση μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου. Τούτη η ανάλυση καταδεικνύει ως αποτέλεσμα της τον ταξικό διαχωρισμό: ατομική ιδιοκτησία (των μέσων παραγωγής) και εργασία. Οι δύο τάξεις που προκύπτουν λοιπόν από τον αστικό καταμερισμό της εργασίας είναι δεδομένο ότι παραμένουν τόσο ασυμβίβαστες όσο και αντιθετικές μεταξύ τους. Ενώ δηλαδή οι εργάτες δημιουργούν όλο και περισσότερο πλούτο μέσω της συνεχούς παραγωγής, επίσης δημιουργούν και δικά τους βάσανα καθώς μετατρέπονται οι ίδιοι σε ένα εμπόρευμα προς διαπραγμάτευση στην αγορά εργασίας. Το κεφάλαιο, ωστόσο, αυξάνεται με τη συνεχιζόμενη παραγωγή και συσσωρεύεται προς μονοπωλιακές δομές. Σε αυτή την πραγματική (σφραγιστική) κίνηση του κεφαλαίου, ο Μαρξ επανέρχεται, συσχετίζοντας την (ως απότοκο της ατομικής ιδιοκτησίας) με το ζήτημα της αλλοτρίωσης. Έτσι, στην ανάλυση της αλλοτριωμένης εργασίας, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, ο Μαρξ αναλύει τη συσχέτιση μεταξύ της ατομικής ιδιοκτησίας και της αλλοτριωμένης εργασίας, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η ιδιοκτησία είναι «το προϊόν, το αποτέλεσμα, η αναγκαία συνέπεια της αλλοτριωμένης εργασίας» (Μαρξ, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844, 2012).

2.2 Τέσσερις μορφές αλλοτριωμένης εργασίας και η σχέση τους με τους καπιταλιστικούς τρόπους της παραγωγής

Ο Μαρξ προσεγγίζει τέσσερις διαφορετικές διαστάσεις της αλλοτριωμένης εργασίας: Η αποξένωση του εργάτη από το προϊόν της εργασίας του, η αποξένωση από η ίδια τη

δραστηριότητα, η αποξένωση από την ανθρωπότητα ως είδος-ον και η αποξένωση από άλλα άτομα. Στις επόμενες ενότητες, οι τέσσερις διαφορετικές διαστάσεις της αλλοτριωμένης εργασίας απεικονίζονται εν συντομία και ακολουθεί μία εις βάθος ανάλυση της τρίτης μορφής αλλοτρίωσης και της ανθρωπολογίας που συνδέονται με αυτήν, καθώς παίζει ζωτικό ρόλο στην περαιτέρω διερεύνηση.

Αποξένωση από το προϊόν

«Αυτό το γεγονός εκφράζει απλώς ότι το αντικείμενο που παράγει η εργασία – το προϊόν της εργασίας – το αντιμετωπίζει ως κάτι ξένο, ως μια δύναμη ανεξάρτητη από τον παραγωγό» (Μαρξ, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844, 2012). Μέσω της αποξένωσης των εργατών από τα προϊόντα της εργασίας τους, ο εργάτης δημιουργεί έναν ξένο, αντικειμενοποιημένο κόσμο για τον εαυτό του και εξαθλιώνεται εσωτερικά. Για να επιβιώσει ο εργάτης πρέπει να παράγει αγαθά μέσω της αξιοποίησης της περιουσίας άλλων και έτσι (επανα)παράγει μια αντικειμενοποίηση του κόσμου και του δικού του με μορφή αγαθού. Αντί για ιδιοποίηση του προϊόντος, ακολουθεί η αποξένωση από την πλευρά του εργάτη καθώς το προϊόν αντικειμενοποιείται. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μαρξ επηρεάζεται από τη θεωρία προβολής του Λούντβιχ Φόιερμπαχ, προσδίδοντας σαφώς περισσότερα υλιστικά χαρακτηριστικά και «μεταφέροντας την σε ένα κοινωνικοοικονομικό πεδίο. Όπως και με τη θρησκεία, όπου η ανθρωπότητα δεν κρατά πλέον ό,τι αποδίδει στον Θεό, έτσι είναι και στην περίπτωση του εργάτη που όσο αυξάνεται η παραγωγή διατηρεί όλο και λιγότερα για τον εαυτό του και δημιουργεί τον δικό του εξωτερικό, αλλοτριωμένο κόσμο (Hall S., 2010).

Αποξένωση από την οικονομική δραστηριότητα

Η δεύτερη διάσταση της αλλοτρίωσης περιγράφει την αλλοτρίωση του εργάτη από την πράξη παραγωγής ή οικονομικής δραστηριότητας. Εδώ, είναι απαραίτητο να διαφοροποιηθούν δύο διακριτές μορφές αποξένωσης από την οικονομική δραστηριότητα. Η πρώτη μορφή περιγράφει τον εξωτερικό χαρακτήρα της εργασίας, που δεν είναι μέρος της ανθρώπινης φύσης και δεν παράγει πνευματική και φυσική ενέργεια. Αυτό το είδος εργασίας είναι εγγενώς ξένο για τον εργαζόμενο και δεν ασκείται ή επιβεβαιώνεται κατά τις περιόδους αναψυχής. Για τον εργάτη, είναι «καταναγκαστική εργασία» (Μαρξ, 1968), ένας πράκτορας χωρίς τέλος ο ίδιος: «Δεν είναι λοιπόν το ικανοποίηση μιας ανάγκης· είναι απλώς ένα μέσο για την ικανοποίηση εξωτερικών αναγκών». (Marx, 1968) Η δεύτερη μορφή αποξένωσης από την

οικονομική δραστηριότητα ασχολείται με τον διαχωρισμό από την ιδιωτική ιδιοκτησία και τη μισθωτή εργασία. Η εργασία, ανήκει στον ιδιοκτήτη και όχι στον εργάτη, η οικονομική δραστηριότητα του εργάτη είναι αφηρημένη, καθορίζεται από άλλους και δεν είναι ελευθερωτική. Κι εδώ, ο Μαρξ συγκρίνει την αποξένωση της εργασίας με την αποξένωση στη θρησκεία όπου η ανθρώπινη ανεξαρτησία αντιμετωπίζει μια εξωτερική, θεϊκή ή διαβολική δραστηριότητα (Μαρξ, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844, 2012).

Αποξένωση από το είδος-ον

Για τον Καρλ Μαρξ, ο άνθρωπος είναι ένα είδος-ον. Σε αντίθεση με τα ζώα, οι άνθρωποι δεν ενεργούν μόνο προς τα δικά τους συμφέροντα, αλλά και προς τα δικά τους είδη. Για τον Μαρξ, ο άνθρωπος είναι ένα κοινωνικό και εργαζόμενο ον, που δημιουργήθηκε ως αντιπροσωπευτικό είδος-ον. Η εργατική και παραγωγική ζωή – που ασκείται ελεύθερα - είναι για τον Μαρξ όχι απλώς ένα μέσο αυτάρκειας αλλά ουσιαστικός τρόπος ζωής (Thompson, 1979). Καθώς η εργασία εξελίσσεται απλά σε ένα μέσο αυτοσυντήρησης και προμήθεια τροφής, ο εργάτης αποξενώνεται από τον δικό του είδος και τρόπο ζωής του γένους και γίνεται απλώς «ένας παράγοντας της ατομικής ζωής» (Μαρξ, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844, 2012).

Αποξένωση του ατόμου από άλλα άτομα

Η τέταρτη διάσταση της αλλοτρίωσης είναι άμεση συνέπεια των παραπάνω τριών διαστάσεων της αλλοτρίωσης, ιδίως η τρίτη μορφή της: «Στην πραγματικότητα, η πρόταση ότι το είδος-ον του ανθρώπου είναι αποξενωμένο από αυτόν σημαίνει ότι ο ένας άνθρωπος είναι αποξενωμένος από τον άλλον, όπως είναι και ο καθένας τους από την ουσιαστική φύση του ανθρώπου» (Μαρξ, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844, 2012). Εργασία, ανθρώπινο δυναμικό, και ο τρόπος ζωής του γένους γίνονται το μέσο αυτοσυντήρησης. Έτσι και η αλληλεξάρτηση των ανθρώπων γίνεται μέσο και όχι σκοπός η ίδια, γεγονός που οδηγεί στην αποξένωση ανάμεσα στους ανθρώπους. Ως αποτέλεσμα της αλλοτριωμένης εργασίας, η σχέση των ανθρώπων προς τα προϊόντα, την παραγωγή και άλλους ανθρώπους είναι σχέσεις αυτοαναπαραγωγής (Μαρξ, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844, 2012).

Η παράγραφος του Χειρογράφου που περιγράφει την αλλοτριωμένη εργασία παρέχει μία ανάλυση πολυεπίπεδων διαστάσεων της αλλοτρίωσης. Επιπλέον, ο Καρλ Μαρξ

προσφέρει κατά μια έννοια έναν... «ανθρωπολογικό ορισμό» του ανθρώπου, ο οποίος όμως είναι κρίσιμος (σχεδόν απαραίτητος) και για την κατανόηση της έννοιας της αποξένωσης αλλά και για τη σκιαγράφηση πιθανών τρόπων υπέρβασης της (Christ, 2015). Σύμφωνα με τον Μαρξ, τα ανθρώπινα όντα είναι ένα είδος που αντιδρά ο ένας στον άλλο και αντικειμενοποιεί και τα δύο πρακτικά και θεωρητικά. Η ανθρωπολογική σύλληψη των ανθρώπων ως «αντιπροσωπευτικά είδη-όντα» περιλαμβάνουν δύο βασικές πτυχές:

α) Ο άνθρωπος ως παραγωγικό πλάσμα που αντικειμενοποιεί τον εαυτό του και το είδος του σε μια ανταλλαγή με τη φύση.

β) Ο άνθρωπος ως κοινωνικό ον του οποίου η αυτοσυνείδητη ύπαρξη είναι πάντα κοινωνική, ακόμα και όταν είναι μόνος (Μαρξ, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844, 2012).

Σύμφωνα με τον Μαρξ, το άτομο είναι ένα φυσικό ον σε μια σταθερά σχέση ανταλλαγής με τη φύση. Όπως τα ζώα έτσι και ο άνθρωπος εξαρτάται από τη φύση για την ύπαρξή του. Και στις δύο περιπτώσεις η φύση αποτελεί ένα μέσο αυτοσυντήρησης. Ωστόσο, σε αντίθεση με τα ζώα, η ανθρώπινη σχέση με τη φύση είναι καθολική. Η φύση δεν είναι μόνο μέσο αυτοσυντήρησης, είναι η «ανόργανη ουσία του ανθρώπου» (Μαρξ, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844, 2012), με την οποία το άτομο βρίσκεται σε κατάσταση συνεχούς ανταλλαγής. Η παραγωγική ανθρώπινη εργασία με την έννοια της διαμόρφωσης και ανταλλαγής στη φύση, υποστηρίζει ο Μαρξ, ότι δεν είναι ένας τρόπος άμεσης ικανοποίησης της ανάγκης, όπως στην περίπτωση των ζώων. Η προσαρμογή του κόσμου και η διαμόρφωσή του, είναι για τον άνθρωπο απαραίτητη και καθοριστική για τους όρους του Είδους του (Μαρξ, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844, 2012). Η εργασία έτσι, δεν θεωρείται ένα μέσο ικανοποίησης της ανάγκης, αλλά ένας ουσιαστικός, προσδιοριστικός παράγοντας για τον άνθρωπο. Η έννοια της εργασίας προχωρά πολύ περισσότερο από τα όρια εντός των οποίων αυτή υλοποιείται εντός της εθνικής οικονομίας, όπου η εργασία υπάρχει μόνο με τη μορφή μισθωτής εργασίας και δεν έχει δικό της σκοπό. Σε αυτή την παράγραφο, ο Μαρξ αναπτύσσει μια ολοκληρωμένη έννοια της εργασίας, που ορίζει τους ανθρώπους ως δημιουργικούς, ως αισθησιακά και καλλιτεχνικά όντα που αναπαράγουν ελεύθερα και πρόθυμα τη φύση και τον εαυτό τους (Thompson, 1979).

Για τον Μαρξ, η εργασία είναι η ενεργή σχέση του ανθρώπου με τη φύση, που περιλαμβάνει την οργάνωση του κόσμου και των ανθρώπινων όντων (Fuchs C. , 2020). Από την εργασία, υπό τους καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής και τους νόμους τους η ανταλλαγή και η ατομική ιδιοκτησία, γίνεται ένα απλό μέσο αυτοσυντήρησης. Ο Μαρξ υποστηρίζει ότι όταν οι άνθρωποι αποξενώνονται από το είδος τους ανάγονται σε μια ύπαρξη που μοιάζει με ζώο. Το άτομο δεν είναι μόνο παραγωγικό και αντικειμενικά φυσικό όν, είναι επίσης κοινωνικό ον και επομένως στηρίζεται στους κοινωνικούς θεσμούς για την «πραγμάτωση» του (Christ, 2015). Δουλειά και ευχαρίστηση, λέει ο Μαρξ, είναι πάντα ταυτόχρονα κοινωνικοί και όχι ατομικοί θεσμοί. Κάθε μορφή ανθρώπινης έκφρασης, λέει, είναι μια μορφή κοινωνικής έκφρασης, άρα ουσιαστικά πτυχές του κοινωνικού σχεδιασμού του ατόμου. Το υλικό της δραστηριότητας, όπως είναι η γλώσσα και οι πολιτιστικές δημιουργίες, δίνεται στους ανθρώπους ως κοινωνικό προϊόν ενώ το άτομο ως αυτοσυνειδητό ον είναι «κοινωνική δραστηριότητα» με την έννοια της αναφοράς και των ανταλλαγών με την κοινωνία (Thompson, 1979). Για τον Μαρξ, η κοινωνία δεν είναι μια έννοια, αποκομμένη από τα άτομα και τη ζωή τους. Ως προς το είδος-ον, το άτομο και κοινωνία θεωρούνται από τον Μαρξ ως μια ενιαία οντότητα, χωρισμένη το ένα από το άλλο μόνο με αλλοτριωμένες μορφές εργασίας ανάλογες με τις ιστορικές συνθήκες και μορφές ιδιοκτησίας (Μαρξ, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844, 2012).

Στο πρώτο Χειρόγραφο, ο Μαρξ εστιάζει στις τέσσερις μορφές αλλοτριωμένης εργασίας και τη σχέση τους με τον θεσμό της ιδιοκτησίας. Υπάρχει καταμερισμός εργασίας, ιδιοκτησία και αποξένωση ως μια αμοιβαία σχέση. Η εργασία σε έναν συνεργατικά οργανωμένο κόσμο, σύμφωνα με τους νόμους της ανταλλαγής και της ιδιοκτησίας, αναπαράγει την αποξένωση του εργαζομένου από το προϊόν, την οικονομική δραστηριότητα, το είδος αλλά και ατομική αποξένωση, καθώς και αποξένωση από την ίδια την ιδιωτική περιουσία. Στο τρίτο Χειρόγραφο, ο Μαρξ επιχειρεί να επινοήσει πιθανούς τρόπους αντικατάστασης της ιδιοκτησίας και της αλλοτριωμένης εργασίας και περιγράφει τη θετική υπέρβαση της ιδιοκτησίας και της αλλοτριωμένης εργασίας σε μια κομμουνιστική κοινωνία. Υπό το «προαπαιτούμενο της θετικά αντικατασταθείσας ιδιοκτησίας» (Μαρξ, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844, 2012), το άτομο παράγει τόσο για τον εαυτό του όσο και για άλλα άτομα. Η δραστηριότητα δεν είναι πλέον μέσο για την επίτευξη ενός σκοπού, αλλά

φέρει ένα σκοπό μέσα της, δεν είναι πλέον μια ατομική δραστηριότητα από μόνη της, αλλά πάντα εξυπηρετεί και κάτι κοινωνικό.

Για το λόγο αυτό, τα είδη - τα προϊόντα της εργασίας - είναι επίσης ταυτόχρονα ατομικά και κοινωνικά προϊόντα. Η αντίφαση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, όπως αυτό μεταξύ φύσης και κοινωνίας, ακυρώνεται από την ιδιοκτησία. Η κοινωνία στη μη αλλοτριωμένη της μορφή είναι η «τέλεια ενότητα της ουσίας του ανθρώπου με τη φύση». Σύμφωνα με τον ορισμό των ανθρώπων ως αναπαραστατικά είδη-όντα, η θετική υπέρβαση της ιδιοκτησίας και της αλλοτριωμένης εργασίας σχετίζονται με τις δύο πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας και η κοινωνία είναι συμφιλιωμένη. Μέσω της μη αλλοτριωμένης εργασίας, το άτομο αποκτά και κατανοεί τη «γενική του ύπαρξη», εκπαιδεύει και εκπληρώνει τον εαυτό του στην εργασία και στα αντικείμενα της εργασίας του και ταυτόχρονα επιβεβαιώνει τη ζωή του γένους της ανθρωπότητας (Μαρξ, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844, 2012).

Στις σημειώσεις που κράτησε ο Καρλ Μαρξ το 1844, λίγο πριν την έκδοση των Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρογράφων του, στο δημοσιευμένο κείμενό του Notes on James Mill's «Elements of Political Economy» (Μαρξ, ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1840: Μια Ανθολογία, 2014), σε αντίθεση με τα Χειρόγραφα, ο Μαρξ διεξάγει μία πιο εμπειριστατωμένη ανάλυση και περιγραφή της αλλοτρίωσης αλλά και των μη αλλοτριωμένων τρόπων παραγωγής με τη μορφή μιας υποτιθέμενης «ανθρώπινης» παραγωγής. Εδώ, διαφοροποιεί μεταξύ τεσσάρων διαφορετικών μορφών επιβεβαίωσης όταν προϋποθέτεται η «ανθρώπινη» παραγωγή.

Η πρώτη μορφή επιβεβαίωσης σχετίζεται και με την ανθρώπινη παραγωγή ως προς το υποκείμενο αυτής. Ο ενεργός άνθρωπος αντικειμενοποιεί την ατομικότητά του μέσα από την παραγωγή του: «Στην παραγωγή μου εγώ θα είχα εξαντικειμενικεύσει την ατομικότητά μου, την ιδιομορφία της, και συνεπώς θα είχα απολαύσει κατά τη διάρκεια της δραστηριότητας μια ατομική βιοτική εκδήλωση, όπως και στην εποπτεία του αντικειμένου θα γνώριζα την ατομική χαρά, την προσωπικότητά μου ως αντικειμενική, ως αισθητηριακά εποπτεύσιμη και συνεπώς ως μεγαλοπρεπή δύναμη πέραν κάθε αμφιβολίας.» (Μαρξ, ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1840: Μια Ανθολογία, 2014). Το άτομο ως «φυσικός άνθρωπος» αντικειμενοποιεί τον εαυτό του υπό συνθήκες ανθρώπινης παραγωγής, αντικειμενοποιώντας τις δυνάμεις, τις ικανότητές του και τα χαρακτηριστικά του. Δεδομένου ότι υπάρχουν συγκεκριμένες ανθρώπινες

δυνάμεις, ικανότητες και χαρακτηριστικά, τα οποία αξιοποιούνται, αναπτύσσονται και διαμορφώνονται, τόσο στην οικονομική δραστηριότητα και στο προϊόν, η ατομικότητα του παραγωγού παρουσιάζεται αντικειμενοποιημένη. Όπως περιγράφηκε παραπάνω, ο Μαρξ αντιλαμβάνεται τους ανθρώπους ως πλάσματα της φύσης, που υπάρχουν μέσα σε αυτήν, πραγματοποιούν ανταλλαγές με τη φύση και οδηγούνται σε οικειοποίηση αυτής παραγωγικά και όχι μόνο. Η οικειοποίηση και η μεταμόρφωση της φύσης είναι απαραίτητη για την ανθρωπότητα.

Η δεύτερη μορφή επιβεβαίωσης αφορά στη σχέση του υποκειμένου που παράγει, με τους άλλους και ειδικότερα με την επιβεβαίωση των ανθρώπινων αναγκών. Σε καπιταλιστικές συνθήκες παραγωγής, τα άτομα δεν παράγουν πλέον (αντικειμενοποιούν) έτσι ώστε να ικανοποιούν τις δικές τους ανάγκες. Πωλούν την εργασία τους ή τα προϊόντα της εργασίας τους στην αγορά. Μέσω της παραγωγής αγαθών, που ικανοποιούν τις υποτιθέμενες ή τις αρθρωμένες ανάγκες ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων, οι ανάγκες των άλλων αλλοτριώνονται εκτός από εκείνες του παραγωγού. Το κίνητρο για την παραγωγή και τα αγαθά που προκύπτουν από αυτήν δεν είναι πλέον το προσωπικό συμφέρον και το «έχον», αλλά η άμεση ικανοποίηση για τις ανθρώπινες ανάγκες των άλλων. Ο Μαρξ γράφει για αυτή τη δεύτερη μορφή επιβεβαίωσης στις σημειώσεις του: «Στη δική σου απόλαυση ή στη δική σου χρήση του δικού μου προϊόντος θα είχα άμεσα την απόλαυση τόσο της συνείδησης ότι με την εργασία μου έχω ικανοποιήσει μια ανθρώπινη ανάγκη, δηλαδή ότι έχω εξαντικειμενικεύσει την ανθρώπινη ουσία και συνεπώς ότι έχω παράσχει στην ανάγκη ενός άλλου ανθρώπινου όντος το αντίστοιχο αντικείμενό της» (Μαρξ, ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1840: Μια Ανθολογία, 2014). Οι ανάγκες των άλλων, που υπόκεινται σε παραγωγή υπό ανθρώπινες συνθήκες, αναπτύσσονται από τον Μαρξ ως στιγμές ατομικότητας και ανθρώπινης φύσης. Η ανάγκη για πράγματα, λέει ο Μαρξ, είναι μια πτυχή της γενικότερης ανθρώπινης κατάστασης και επιθυμίας. Η δημιουργία αγαθών για την ικανοποίηση των αναγκών είναι επομένως για τον παραγωγό μια αντικειμενοποίηση και επιβεβαίωση της ανθρώπινης φύσης (Busch, 2015).

Σχετικά με την τρίτη μορφή επιβεβαίωσης, ο Μαρξ γράφει: «ότι υπήρξα για εσένα ο μεσολαβητής μεταξύ του εαυτού σου και του γένους, δηλαδή ότι εσύ ο ίδιος με γνώρισες και με αισθάνθηκες ως μια συμπλήρωση της δικής σου ουσίας και ως ένα αναγκαίο τμήμα σου, δηλαδή θα γνωρίζω ότι επιβεβαιώθηκα τόσο στη νόηση όσο και στην αγάπη σου.» (Μαρξ, ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1840: Μια

Ανθολογία, 2014). Σε αυτή τη περίπτωση, επιβεβαιώνονται τόσο ο άνθρωπος όσο και το είδος-ον των άλλων. Σύμφωνα με τον Μαρξ, όπως περιγράφηκε παραπάνω, είναι απαραίτητο για τους ανθρώπους να είναι είδη-όντα και να συμμορφώνονται με το γένος τους. Μέσω της δημιουργίας προϊόντων για την ικανοποίηση των βασικών ανθρώπινων αναγκών των άλλων, το οικονομικά ενεργό άτομο επιβεβαιώνει το είδος-ον άλλων ανθρώπων και επίσης ενεργεί ως ένας παράγοντας για το δικό του είδος-ον ικανοποιώντας τις ανθρώπινες ανάγκες των άλλων.

Ο Καρλ Μαρξ υποθέτει ότι οι ανάγκες των ανθρώπων υπό την ανθρώπινη παραγωγή θα βρίσκονται πάντα υπό συνθήκες που θα είναι πάντα σαρκικές (δηλαδή ουσιαστικές) ανάγκες και ότι αυτές προσαρμόζονται σύμφωνα με τις συνθήκες παραγωγής και τις δομές ιδιοκτησίας (Busch, 2015). Η τέταρτη μορφή επιβεβαίωσης αναφέρεται στην επιβεβαίωση και πραγμάτωση της ανθρώπινης ουσίας. «ότι με την ατομική βιοτική εκδήλωσή μου δημιούργησα άμεσα τη δική σου βιοτική εκδήλωση, ότι δηλαδή με την ατομική δραστηριότητά μου επιβεβαίωσα και πραγματοποίησα άμεσα την αληθινή ουσία μου, την ανθρώπινη, την κοινή ουσία μου.» (Μαρξ, ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1840: Μια Ανθολογία, 2014). Με ανθρώπινο τρόπο παραγωγής, στην οικονομική δραστηριότητα και με τα αντικείμενα που παράγονται, το άτομο επιβεβαιώνει όχι μόνο τη δική του ατομικότητα (η πρώτη μορφή επιβεβαίωσης) αλλά και την ανθρώπινη φύση του με την έννοια του κοινωνικού πλάσματος (κοινωνικό ον). Για τον Μαρξ, και οι δύο πλευρές - παραγωγός και καταναλωτής - συνδέονται μεταξύ τους υπό συνθήκες ανθρώπινης παραγωγής, δηλαδή είναι κοινωνικά όντα με αμοιβαίο ενδιαφέρον για την ευημερία του άλλου. Με αυτόν τον τρόπο, οι άνθρωποι τρόποι παραγωγής δεν υπάρχουν πλέον για την ατομική ικανοποίηση μόνο αλλά για την άμεση ικανοποίηση των αναγκών των άλλων ως προς το άτομο και το είδος-ον, μια επιβεβαίωση του σημερινού τρόπου οργάνωσης των κοινοτήτων (Busch, 2015).

2.3 Το Ιστορικό

Οι τέσσερις κύριες επικρίσεις που γενικά στρέφονται προς τη θεωρία της αλλοτρίωσης αποτελούν επίσης κύρια κατεύθυνση της εν λόγω εργασίας και με σημαντικό ενδιαφέρον. Η πρώτη κριτική αφορά αυτό που ο Ricoeur (1968) ονόμασε ως έννοια της αλλοτρίωσης αναφορικά με τη σημασιολογική υπερφόρτωση (Chouaqui, 2015). Ως ένας από τους λίγους όρους της μαρξικής θεωρίας που χρησιμοποιείται ευρέως στην καθομιλουμένη (Sayers, 2011), η λέξη «αλλοτρίωση» αναφέρεται σε υποκειμενικές

εμπειρίες αποξένωσης, αδυναμίας, απομόνωσης και απόσπασης, καθώς και σε γενικές διαδικασίες κοινωνικού κατακερματισμού και αποσύνθεσης. Σχετική με την εν λόγω κριτική είναι η έλλειψη ενός σαφούς ορίου μεταξύ της αλλοτρίωσης και άλλων μαρξιστικών εννοιών, για παράδειγμα τον εμπορευματικό φетиχισμό και την κατεύθυνση προς την ανομία, την κοινωνική αποσύνθεση, την εξατομίκευση και άλλες παρόμοιες κοινωνιολογικές κατασκευές (Acevedo, 2005; Bauman, 2000; Lukács, 1971[1923]). Ενώ αποδεικνύεται περίτρανα η επεξηγηματική δύναμη του όρου, οι συνδηλώσεις του με επιστημονικές, κανονιστικές και πολιτικές έννοιες που συνδέονται με την έννοια της αλλοτρίωσης, μειώνουν την επιστημονική και αναλυτική του δυνατότητα, αλλά και περιορίζουν τις επιπτώσεις του ως προς την πολιτική δράση και την κοινωνική κριτική.

Η δεύτερη κριτική είναι ίσως η πιο επιδραστική και αφορά στην έννοια της προφανούς αναφοράς σε μια ουσιαστική ανθρώπινη φύση η οποία φαίνεται αντίθετη με την ιστορικοποίηση της επιχειρηματολογίας που κατά τα άλλα χαρακτηρίζει τη σκέψη του Μαρξ. Ένα ιδιαίτερα δυνατό επιχείρημα διατυπώθηκε από τον Althusser (2005 [1965]), ο οποίος υποστήριξε ότι τα πρώτα κείμενα του Μαρξ διαχωρίστηκαν από τα μεταγενέστερα έργα του από μία γνωσιολογική ρήξη λόγω της οποίας ο Μαρξ απέρριψε σε μεγάλο βαθμό τις προηγούμενες απόψεις του. Ξεχωρίζοντας την έννοια της αλλοτρίωσης ειδικότερα, ο Αλτουσέρ υποστήριξε ότι η έννοια προϋποθέτει την ύπαρξη μιας «ενιαίας ανθρώπινης ουσίας», ενώ ο επιστημονικός μαρξισμός βασίζεται σε μία ριζική ρήξη «με κάθε θεωρία που βασίζει την ιστορία και την πολιτική σε μια ουσία του ανθρώπου» (ALTHUSSER, 2005). Σύμφωνα με τον Αλτουσέρ, η Μαρξική θεωρία της αλλοτρίωσης δεν είναι πραγματικά μαρξική, παρά ένα απομεινάρι της Χεγκελικής και της Φόιερμπαχικής φιλοσοφίας. Για τον Αλτουσέρ, το ζήτημα της αλλοτρίωσης, όπως αυτό είχε τεθεί από ένα κομμάτι του μαρξισμού με εμφανείς τις επιρροές του Χέγκελ, αντιπροσώπευε όχι απλά μια ξένη ιδεολογική τάση στον μαρξισμό (ή έστω στον μαρξισμό σύμφωνα με την δική του προσεγγιστική) αλλά παράλληλα αποτελούσε τροχοπέδη στην ανάπτυξη ενός επιστημονικού (όχι όμως αυστηρά θετικιστικού για να είμαστε δίκαιοι) μαρξισμού. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο, ο Αλτουσέρ επέμενε ότι όλη αυτή η «ανθρωπιστική» προσεγγιστική της αλλοτρίωσης, έπρεπε να αντικατασταθεί από έναν «αντι-ανθρωπισμό», με θεωρητικές αρχές που να απορρίπτουν τον μετασχηματισμό των δομικών προβλημάτων σε «προβλήματα του ανθρώπου» (ALTHUSSER, 2005). Εντούτοις η ανάγνωση του Μαρξ από τον

Αλτουσέρ παραμένει αμφιλεγόμενη και το εγχείρημα της δημιουργίας ενός επιστημονικού μαρξισμού εξαγνισμένου από τη φιλοσοφία, τον ιδεαλισμό και την ιδεολογία βρίσκει ανταπόκριση σε λίγους σύγχρονους υποστηρικτές (Sayers, 2011). (Thompson, 1979). Ωστόσο, ο ισχυρισμός ότι η έννοια της αλλοτρίωσης στα Φιλοσοφικά Χειρόγραφα ανήκει αποκλειστικά στο πρώιμο έργο του Μαρξ και η σχετική ιδέα ότι η αντίληψή του Μαρξ για την αλλοτρίωση είναι δοκιμαστική και ανεπαρκώς ανεπτυγμένη, εξακολουθεί να αναπαράγεται ευρέως στην επιστημονική βιβλιογραφία (π.χ. στο (Choquet, 2021) και (Brook, 2011)).

Μεγαλύτερη επιρροή στον μαρξισμό έχει η κριτική του Αλτουσέρ στον ουσιοκρατισμό του (Rahel Jaeggi, 2014). Οι αναφορές στην ανθρώπινη φύση συνδέονται πλέον με τον πολιτικό συντηρητισμό ο οποίος συχνά τις επικαλείται είτε για να δικαιολογήσει την υπάρχουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων είτε για να υποστηρίξει την επιστροφή σε πιο παλιούς και παραδοσιακούς τρόπους ανθρώπινης ζωής. Σε ένα πλαίσιο εξιδανίκευσης της ανθρώπινης ουσίας μπορεί επίσης να οδηγήσει σε μια αντίληψη της αλλοτρίωσης ως έκφραση μιας αναπόφευκτης σύγκρουσης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας. Αυτή η άποψη αναπτύσσεται και αναπαράγεται κυρίως μέσα στις υπαρξιακές θεωρίες της αλλοτρίωσης (Rahel Jaeggi, 2014), αν και ορισμένες φορές αυτές οι προσεγγίσεις αποδίδονται στις ίδιες τις μαρξικές προσεγγίσεις. Για παράδειγμα, ένα άρθρο του Acevedo (Acevedo, 2005), που συγκρίνει τη θεωρία του Durkheim για την ανομία με τα γραπτά του Μαρξ για την αλλοτρίωση στα φιλοσοφικά χειρόγραφα, στο οποίο περιγράφεται ένα «μαρξιστικό σημείο», στο οποίο οι άνθρωποι είναι «πλήρεις όταν είναι άναρχοι και ανεμπόδιστοι και διαφθείρονται σε μεταγενέστερο στάδιο από την παρουσία καταπιεστικών κοινωνικών δυνάμεων» (Acevedo, 2005). Η ανάλυση είναι χαρακτηριστική για το πώς ερμηνεύεται μερικές φορές η κριτική της αλλοτρίωσης, ως μια κριτική της κοινωνικής οργάνωσης (tout court), με την έννοια ότι η αλλοτρίωση μπορεί να ξεπεραστεί μόνο μέσω της ατομικής απόδρασης ή οπισθοδρόμησης σε μια φυσική, προ-κοινωνική κατάσταση.

Η έννοια της αλλοτρίωσης έχει επίσης επικριθεί για την πατερναλιστική της οπτική, δηλαδή ως ένα υποτιθέμενο «ανθρώπινο αγαθό» που μπορεί να υπερισχύει των εμπειριών και των επιθυμιών του ίδιου του ατόμου (Rahel Jaeggi, 2014). Αυτή η πατερναλιστική οπτική μάλιστα, γίνεται ιδιαίτερα καταπιεστική αν συνδυαστεί με μια κατεστημένη αντίληψη σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι μπορεί να έχουν μια «ψευδή συνείδηση» που τους εμποδίζει να συνειδητοποιήσουν τη δική τους

αποξένωση. Ο Marcuse στο κείμενό του «Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος» (Marcuse, 1971) εστιάζει στο άτομο το οποίο «κυριεύεται ολοκληρωτικά από την αλλοτριωμένη του ύπαρξη». Στη φάση αυτή το άτομο έρχεται να ταυτιστεί (σχεδόν αγκαλιάζει) την αποξένωσή του. Ο Marcuse διαφωνεί ότι αυτό συνιστά μια «πιο προοδευτική κατάσταση αποξένωσης», σε σύγκριση βέβαια με μια κατάσταση στην οποία οι άνθρωποι δυσφορούν με την κοινωνική τάξη. Ένα υποπροϊόν αυτής της κατάστασης είναι ο ηθικός πατερναλισμός, ο οποίος εντέλει μπορεί να αποτελεί μια κατάσταση περιφρόνησης για τη μαζική κουλτούρα και τους «μη αυθεντικούς» τρόπους ζωής, όπου ο καθορισμός του ανθρώπινου καλού γίνεται ουσιαστικά προνόμιο μιας θεωρητικής προσέγγισης.

Οι συντηρητικές και πατερναλιστικές επιπτώσεις της θεωρίας της αλλοτρίωσης συνθέτουν μία κατάσταση η οποία φαίνεται ότι είναι πολύ δύσκολο να συμβιβαστεί με ένα γενικότερο (μαρξιστικό) πολιτικό σχέδιο. Απέχει κατά πολύ από το όραμα μιας κοινωνικής τάξης που έρχεται σε συνεχείς πολιτικές και κοινωνικές ρήξεις με το αστικό πλαίσιο με σκοπό μια διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού ο οποίος εντέλει θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από μια ριζική διαδικασία εκδημοκρατισμού και μαζικής κινητοποίησης (Μαρξ, Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου, 1978). Κίνητρο της παρούσας εργασίας είναι ο ισχυρισμός ότι η μαρξιστική θεωρία της αλλοτρίωσης μπορεί να σωθεί από αυτά τα προβλήματα μόνο εάν η αλλοτρίωση συλληφθεί από το άτομο ως υποκειμενική εμπειρία, αποτελώντας ένα εγγενές μέρος της ανθρώπινης δράσης ή μία αναπόφευκτη συνέπεια της κοινωνικής οργάνωσης, όπως έτειναν να κάνουν οι προηγούμενες ερμηνείες (Acevedo, 2005); (Choquet, 2021); (Rahel Jaeggi, 2014). Για να είναι η θεωρία της αλλοτρίωσης συμβατή με τη μαρξιστική κριτική του καπιταλισμού, υποστηρίζεται, ότι πρέπει να μπορεί (α) να εξηγεί την αποξένωση ως ειδικό χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών κοινωνιών παρά ως καθολική προϋπόθεση της ανθρώπινης ύπαρξης, (β) να εξηγεί τις λεπτομέρειες για το πώς προκύπτει η αποξένωση, ως αντικειμενική διαδικασία από την οργάνωση της παραγωγής και (γ) να είναι συμβατή με μια προοδευτική πολιτική έχοντας ως όραμα μια πιο κοινωνικοποιημένη και λιγότερο αλλοτριωμένης μορφής κοινωνία. Κατασκευάζοντας μία μαρξιστική θεωρία της αλλοτρίωσης που πληροί αυτές τις απαιτήσεις μας επιτρέπει να παρέχουμε μια κοινωνιολογική εξήγηση για μεμονωμένες εμπειρίες αδυναμίας, απόσπασης και απομόνωσης, με έναν τρόπο που

επικεντρώνεται εκ νέου στη σημασία μιας κριτικής κατανόησης του καπιταλισμού, στον αγώνα για πιο δημοκρατικές, δίκαιες και οικολογικά βιώσιμες κοινωνίες.

2.4 Παραγωγή και Κοινωνία

Συνεχίζοντας με το έργο του Μαρξ όπου παρουσιάζονται ακόμη περισσότερες κριτικές, ειδικότερα το άτομο του 18ου αιώνα, παρουσιάζει μία εικόνα απομονωμένου και προσχηματισμένου ατόμου που δρα ορθολογικά για την επίτευξη προκαθορισμένων (και συνήθως οικονομικών) στόχων. Ο Μαρξ αντιτίθεται στην απεικόνιση αυτής της μορφής ατομικότητας, ως έκφρασης ορισμένων ανθρώπινων χαρακτηριστικών, όπως η λογική, το ατομικό συμφέρον ή η τάση για ανταλλαγές, παρουσιάζοντας αντίθετα μία κριτική απεικόνιση προκειμένου να πολιτογραφήσει διαλεκτικά τον καπιταλισμό ως μια κοινωνική τάξη πραγμάτων. Ο Μαρξ εξηγεί το άτομο του 18ου αιώνα, ως προϊόν μιας ιστορικής μετάβασης κατά την οποία οι άνθρωποι χωρίζονται από παραδοσιακούς ρόλους και λειτουργούν ως ανεξάρτητοι και τυπικά ισότιμοι. Η υποκειμενική εμπειρία της απόσπασης που δημιουργεί αυτή η μετάβαση στην αστική κοινωνία, συσκοτίζει το γεγονός ότι οι άνθρωποι στον καπιταλισμό είναι αντικειμενικά πιο αλληλένδετοι (αναπτύσσονται συγκεκριμένες σχέσεις αλληλεξάρτησης) από κάθε άλλη φορά στην ιστορία (δουλοκτησία, φεουδαλισμός κ.ο.κ) (Μαρξ, ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1857-1858, 1990).

Η κριτική του Μαρξ για το άτομο του 18ου αιώνα προΐδεάζει για τις κοινωνιολογικές κριτικές για την αγνόηση της κοινωνικής εξαρτήσεως της ανθρώπινης δράσης, με τη σημαντική ανατροπή ότι η ίδια η σύλληψη εξηγείται ως αποτέλεσμα της μετάβασης στον καπιταλισμό. Ενώ ο Μαρξ ήταν σαφώς επικριτικός απέναντι στη θεωρία της ανθρωπότητας που προτάθηκε από τους αστούς οικονομολόγους της εποχής του, αυτό δεν σημαίνει αυτόματα ότι ήταν αντίθετος με την έννοια της ανθρώπινης ουσίας.

Το έργο περιέχει πολλά αποσπάσματα στα οποία επεξηγεί αυτό ακριβώς το θέμα. Για τους ανωτέρω σκοπούς τονίζονται δύο θέματα από τη γραφή του Μαρξ για αυτό το ζήτημα: (1) η ικανότητα της ανθρωπότητας να εμπλέκεται συνειδητά στη παραγωγή και (2) η τάση των ανθρώπων να συνεργάζονται με άλλους ανθρώπους. Στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου, ο Μαρξ περιγράφει την εργασία ως μια διαδικασία μέσω της οποίας μπαίνουν σε κίνηση οι φυσικές δυνάμεις που ανήκουν στο σώμα μας με τα κατάλληλα φυσικά υλικά προσαρμοσμένα στις ανάγκες μας (Μαρξ, Το Κεφαλαίο, τόμος 1ος, 2002). Ενώ όλα τα ζωντανά πλάσματα αποτελούν κομμάτι της παραπάνω διαδικασίας είναι, σύμφωνα με τον Μαρξ, ένα «αποκλειστικά ανθρώπινο χαρακτηριστικό» ότι εργαζόμαστε για να δημιουργήσουμε αποτελέσματα που έχουμε συνειδητά συλλάβει προγενέστερα της πράξης της παραγωγής. Μεταβάλλοντας την εξωτερική πραγματικότητα σύμφωνα με τις υποκειμενικές μας προθέσεις, ανάγκες και επιθυμίες, αναπτύσσουμε επίσης τις δικές μας δυνατότητες και την αυτοκατανόηση. Για τον Μαρξ, η παραγωγή είναι επομένως και έκφραση της υποκειμενικότητάς μας και ο κύριος μηχανισμός μέσω του οποίου αναπτύσσεται αυτή η υποκειμενικότητα.

Για τον Μαρξ, τα αποτελέσματα της παραγωγής δεν περιορίζονται στα οικονομικά προϊόντα καθαυτά αλλά περιλαμβάνουν επίσης «τους φορείς της [παραγωγικής διαδικασίας], τις υλικές συνθήκες ύπαρξης και των αμοιβαίων σχέσεών τους», το συνολικό αποτέλεσμα των οποίων συνθέτει «τη κοινωνία, η οποία εξετάζεται από τη σκοπιά της οικονομικής της δομής» (TUCKER, 1978). Σε αντίθεση με τον διαχωρισμό μεταξύ της οικονομίας και των υπολοίπων κοινωνιών που συχνά υποτίθεται τόσο από την κλασική όσο και από τη σύγχρονη οικονομία και την οποία οι κριτικοί του οικονομικού ανταγωνισμού μερικές φορές στοχεύουν με αρνητικό πρόσημο, ο Μαρξ υποθέτει αυτό που μπορεί να ονομαστεί ως διευρυμένη άποψη της παραγωγής στην οποία η παραγωγή, η ανθρώπινη υποκειμενικότητα, η φύση και η κοινωνία είναι θεμελιωδώς αλληλένδετα. Αυτή η διευρυμένη άποψη της παραγωγής είναι ουσιαστική για την εξήγηση της διάχυσης της αλλοτρίωσης στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Η παραγωγή γίνεται κοινωνική μέσω της άμεσης συνεργασίας αλλά και μέσω της εγκατάστασης ενός συστήματος καταμερισμού εργασίας στο οποίο παράγουμε ο ένας για τον άλλον. Ο Μαρξ απεικονίζει το τελευταίο ως βασική πτυχή της ανθρώπινης κοινωνικότητας:

«Το γεγονός ότι η ανάγκη εκ μέρους του ενός μπορεί να ικανοποιηθεί από το προϊόν του άλλου, και αντίστροφα, και ότι ο ένας είναι ικανός να παράγει το αντικείμενο της

ανάγκης του άλλου και ότι ο καθένας αντιμετωπίζει τον άλλον ως ιδιοκτήτης του αντικειμένου της ανάγκης του άλλου, αυτό αποδεικνύει ότι ο καθένας τους φτάνει πέρα από τη δική του ιδιαίτερη ανάγκη ως άνθρωπος, και ότι σχετίζονται μεταξύ τους ως ανθρώπινα όντα: ότι το κοινό τους ον – είδος αναγνωρίζεται απ' όλους.» (Μαρξ, ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1857-1858, 1990).

Η παραγωγή είναι επομένως «κοινωνική» με διπλή έννοια – πρώτα με την έννοια ότι η παραγωγή είναι κοινωνικά οργανωμένη, και δεύτερον με την έννοια που περιλαμβάνει τα αποτελέσματα της παραγωγής «η ίδια η κοινωνία, δηλαδή ο ίδιος ο άνθρωπος στις κοινωνικές του σχέσεις» (Μαρξ, ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1857-1858, 1990). Ως εκ τούτου, η παραγωγή αποτελεί προϋπόθεση για την κοινωνία όχι μόνο κατά το ότι παρέχει την υλική βάση για την ανθρώπινη επιβίωση αλλά και γιατί η οικονομική συνεργασία συνιστά βασικό μηχανισμό κοινωνικής αναγνώρισης. Επίσης υπονοείται ότι η ικανότητά μας να σχετιζόμαστε με τον έναν ή τον άλλο θα αυξηθεί με την επέκταση της συνεργασίας και τη διαφοροποίηση των ανθρώπινων αναγκών. Αντί να δούμε τον καταμερισμό της εργασίας ως την κύρια αιτία της αποξένωσης, όπως έχουν υποστηρίξει ορισμένες ερμηνείες (π.χ. (Acevedo, 2005), ο Μαρξ υποστηρίζει ότι η παραγωγή αποτελεί αναπόσπαστο μέρος αυτού που καθιστά το κοινωνικά δυνατό. Ο Μαρξ σημειώνει ότι οι πολιτικοί οικονομολόγοι έχουν παραδοσιακά απεικονίσει την εργασία ως μια δυσάρεστη δραστηριότητα που επιβάλλεται στο άτομο παρά τη θέλησή του. Οι πολιτικοί οικονομολόγοι έχουν αποτύχει να συνειδητοποιήσουν, σύμφωνα με τον Μαρξ ότι η υπέρβαση των εμποδίων μέσω της εργασίας είναι από μόνη της μια απελευθερωτική δραστηριότητα, όπου οι «εξωτερικοί στόχοι απογυμνώνονται από την εξωτερική τους όψη με φυσικό τρόπο» (Μαρξ, ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1857-1858, 1990). Οι στόχοι που θέτει το ίδιο το άτομο –ως αυτοπραγμάτωση, αντικειμενοποίηση του, άρα πραγματική ελευθερία, επιτυγχάνονται μέσω της δράσης που είναι ακριβώς, η εργασία. Μια σημαντική απόχρωση σε αυτό το απόσπασμα είναι ότι η παραγωγική δραστηριότητα περιγράφεται ως κάτι που μπορεί να χειραγωγηθεί ακριβώς επειδή μας απελευθερώνει από εξωτερικές φυσικές επείγουσες καταστάσεις και μας επιτρέπει να προσδιορίζουμε κοινωνικά τους στόχους της προσπάθειάς μας. Συνεπώς, ενώ ο Μαρξ λειτουργούσε με μια αντίληψη της ανθρώπινης φύσης, δεν έβλεπε κατηγορηματικά τη φύση ως ιδανικό

και υποχρέωση που πρέπει να αναπαράγουμε, αλλά ως σημείο εκκίνησης το οποίο η ανθρωπότητα πρέπει να προσπαθήσει να υπερβεί, αν μπορεί να ειπωθεί ότι η ανθρωπότητα έχει μια «ουσία». Επομένως, δεν αναφέρεται σε ένα στατικό σύνολο «φυσικών» ή προκοινωνικών χαρακτηριστικών, όπως συνήθως υποτίθεται, αλλά μάλλον στη μεταμορφωτική μας ώθηση να δράσουμε, να παράγουμε και να δημιουργήσουμε. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια «ειδική» αντίληψη της ουσίας που τονίζει την ικανότητά μας για ανάπτυξη, αλλαγή και την επανεφεύρεση στην οποία η κοινωνική παραγωγή παρέχει τον κύριο μηχανισμό για χωρητικότητα. Το συμπέρασμα για τη θεωρία της αλλοτρίωσης είναι ότι θα αποξενωθούμε αν είμαστε στερημένοι της δυνατότητας να χρησιμοποιούμε και να αναπτύσσουμε ελεύθερα τις παραγωγικές μας ικανότητες ή εάν τα αποτελέσματα των δραστηριοτήτων μας είναι αποξενωμένα από εμάς και στρέφονται ενάντια στις προθέσεις μας. Στα ακόλουθα ο Μαρξ απεικονίζει τον καπιταλισμό ως ένα τέτοιο κοινωνικό φαινόμενο.

2.5 Η υπέρβαση της αλλοτριωμένης εργασίας: Αντικατάσταση της ιδιοκτησίας και της αλλοτριωμένης εργασίας

Πριν προχωρήσουμε στο κύριο μέρος του επιχειρήματος, είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε πρώτα μία σημαντική εννοιολογική απόχρωση, δηλαδή τη διαφορά μεταξύ αντικειμενοποίησης και αποξένωσης. Μέχρι αυτό το σημείο, έχει τονιστεί αυτό που μπορεί να χαρακτηριστεί ως αισιόδοξη αντίληψη του Μαρξ για την παραγωγή ως πρωταρχική πηγή ανθρώπινης αυτοπραγμάτωσης και κοινωνικής ανάπτυξης, μια αντίληψη που γενικά εστιάζει στην παραγωγική διαδικασία. Περισσότερο περίπλοκη, ωστόσο, είναι η σχέση μεταξύ των διαδικασιών παραγωγής και των αποτελεσμάτων της. Κατά την παραγωγή, οι δραστηριότητές μας καθορίζονται από εξωτερικά υπάρχοντα αντικείμενα, μια διαδικασία που αναφέρεται ως αντικειμενοποίηση. Στο *The Critique of Dialectical Reason*, Sartre (2004) περιγράφεται η αντικειμενοποίηση ως μια διαδικασία κατά την οποία παράγουμε μία εξωτερική πραγματικότητα που αντανάκλα τη δραστηριότητά μας πίσω σε εμάς με τη μορφή επεξεργασμένης ύλης που με τη σειρά της καθορίζει ορισμένες κοινωνικές επιταγές, υποχρεώσεις και αντιστάσεις (Øversveen, 2021). Μέσω της αντικειμενοποίησης λοιπόν δημιουργούμε μια αντικειμενική πραγματικότητα, δηλαδή ταυτόχρονα μια αντανάκλαση της δικής μας

ύπαρξης και μιας εξωτερικής δύναμης που στέκεται απέναντι στον άμεσο έλεγχό μας και που συνεχώς απειλεί να περιορίσει και να εξουσιάσει την ελεύθερή μας δραστηριότητα (TUCKER, 1978). Ενώ αυτή η άποψη μπορεί να ερμηνευτεί ως υπερβολικά απαισιόδοξη, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η επεξεργασμένη ύλη δεν είναι απαραίτητα κυρίαρχη στη ζωντανή εργασία αλλά απλώς υπάρχει η δυνατότητα να πραγματοποιηθεί. Επιπλέον, ο Sartre περιγράφει τη σύγκρουση μεταξύ ζωντανής και αντικειμενοποιημένης εργασίας με ευεργετικές συνέπειες, καθώς παρέχει την ώθηση για κοινωνική ανάπτυξη παρακινώντας την παραγωγική διαδικασία στο να υπερβαίνει συνεχώς τις υλικές της συνθήκες.

Ενώ η αντικειμενοποίηση είναι χαρακτηριστικό κάθε παραγωγικής δραστηριότητας, η «αλλοτρίωση στον μαρξιστή» δίνει την αίσθηση ότι ξεκινά με την εκμετάλλευση» (Øversveen, 2021), δηλαδή τη σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Σε ένα σημαντικό απόσπασμα, ο Μαρξ περιγράφει τη διαφορά μεταξύ αντικειμενοποίησης και αποξένωσης ως εξής: «Η έμφαση δεν πρέπει να δίνεται στην κατάσταση της αντικειμενοποίησης, αλλά στην κατάσταση της αποξένωσης, της στέρησης, της πώλησης· με την προϋπόθεση ότι η τερατώδης αντικειμενική δύναμη που η ίδια η κοινωνική εργασία όρθωσε απέναντι της ως μια από τις στιγμές της δεν ανήκει στον εργάτη, αλλά στις προσωποποιημένες συνθήκες παραγωγής, δηλ. στο κεφάλαιο» (Μαρξ, ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1857-1858, 1990).

Σε αυτό το απόσπασμα, ο Μαρξ δηλώνει ξεκάθαρα ότι η αλλοτρίωση είναι ξεκάθαρη από το γεγονός ότι τα αποτελέσματα της παραγωγής όχι μόνο αντικειμενοποιούνται αλλά αφαιρούνται από τον εργαζόμενο και μετατρέπονται σε κεφάλαιο. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η λέξη «κεφάλαιο» εδώ αναφέρεται στα άμεσα αποτελέσματα της παραγωγής καθώς και σε ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων που παράγονται και ταυτόχρονα αναπαράγονται μέσω της παραγωγικής διαδικασίας (TUCKER, 1978). Ο Μαρξ στα Grundrisse (Μαρξ, ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1857-1858, 1990), επεξεργάζεται τη διάκριση μεταξύ των δύο εννοιών του κεφαλαίου περιγράφοντας πώς το προϊόν της εργασίας στον καπιταλισμό εμφανίζεται τόσο ως ξένη ιδιοκτησία, αντικειμενοποιείται δηλαδή «ως αξία στην ύπαρξή της για τον εαυτό της» όσο και ως ξένη δύναμη που αναγκάζει την εργασία να παράγει υπεραξία στις σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας. Ενώ η μαρξιστική θεωρία της εκμετάλλευσης ασχολείται πρωτίστως με την ιδιοποίηση της

αξίας στη μορφή της αντικειμενικής ιδιοκτησίας, η έννοια της αλλοτρίωσης επικεντρώνεται στις διαδικασίες κατά τις οποίες τα αποτελέσματα της παραγωγής τίθενται σε λειτουργία για το κεφάλαιο ως υποκειμενική δύναμη. Όπως ο καπιταλισμός αναπτύσσεται, υποστηρίζει ο Μαρξ, η κοινωνική και τεχνολογική βάση της παραγωγής αναδιαμορφώνεται ολοένα και περισσότερο σε μορφές που είναι συμβατές με τα οικονομικά συμφέροντα του κεφαλαίου. Παραδείγματα αυτής της διαδικασίας είναι η ανάπτυξη μηχανημάτων που έχουν σχεδιαστεί για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας αλλά περιλαμβάνουν και την εμπορευματοποίηση των συναισθημάτων σε νέες μορφές εργασίας, η δημιουργία ενός νεοφιλελεύθερου υποκειμένου αναγκασμένου να δει τις δικές του δυνατότητες και σχέσεις ως προς την αγοραία αξία αλλά και η αναδιοργάνωση του κοινωνικού χώρου που περιγράφεται από Μαρξιστές γεωγράφους (Harvey, 2019). Αυτά τα παραδείγματα επεξηγούν πώς αντικειμενοποιούνται με ποικίλους τρόπους τα αποτελέσματα της παραγωγικής δραστηριότητας στον καπιταλισμό, και πώς αναπαράγουν και ενισχύουν τον καπιταλισμό ως κοινωνικό μοντέλο, μια διαδικασία που όχι μόνο λαμβάνει χώρα εντός του χώρου εργασίας, όπως αυτός ορίζεται παραδοσιακά αλλά επεκτείνεται και σε δραστηριότητες, σχέσεις και υποκειμενικότητες από τις οποίες εξαρτάται η παραγωγή.

Ως εκ τούτου, η αποξένωση μπορεί να οριστεί ως μια διαδικασία κατά την οποία τα προϊόντα αποξενώνονται από τους παραγωγούς τους με δύο τρόπους: Πρώτον με την ιδιοποίηση ως ιδιοκτησία και δεύτερον μετασηματιζόμενα σε κοινωνική δύναμη που λειτουργεί έξω από τους παραγωγούς ελέγχοντας τα συμφέροντά τους. Η εγγραφή της αποξένωσης στη σχέση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου αντιπροσωπεύει μια σημαντική εξέλιξη στη σκέψη του Μαρξ. Ο Μαρξ στα Χειρόγραφα περιγράφει ποικιλοτρόπως την αποξένωση ως μια καθολική συνθήκη εργασίας σε γενικά πλαίσια, όπως προκαλείται από τον καταμερισμό της εργασίας, ως ειδικό αποτέλεσμα της μισθωτής εργασίας ή με ρίζες στο θεσμό της ιδιοκτησίας. Ο Μαρξ περιγράφει σταθερά την αποξένωση ως μια διαδικασία που έχει τις ρίζες της στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής που επηρεάζει ειδικά την εργατική τάξη. Μία σημαντική συζήτηση αποτελεί ο συλλογισμός πως η διευρυμένη καπιταλιστική παραγωγή μας δίνει τη δυνατότητα να συλλάβουμε την αποξένωση και εκτός της σχέσης εργασίας-κεφαλαίου. Υπό τον καπιταλισμό, τα αποτελέσματα της παραγωγής δεν μετατρέπονται μόνο σε μία δυνητικά ξένη πραγματικότητα αλλά είναι εμποτισμένα με μια κοινωνική δύναμη που αντιμετωπίζει ο εργάτης ως ανταγωνιστική πραγματικότητα (Μαρξ, ΒΑΣΙΚΕΣ

ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1857-1858, 1990). Με άλλα λόγια, ενώ η αντικειμενοποίηση είναι χαρακτηριστικό κάθε εργασίας, η αποξένωση είναι ένα ειδικό χαρακτηριστικό της μισθωτής εργασίας υπό τον καπιταλισμό (Λούκατς, 2009). Η παράβλεψη της διαφοράς μεταξύ της αντικειμενοποίησης και της αλλοτρίωσης οδηγεί σε μια ερμηνεία της αλλοτρίωσης ως εγγενές χαρακτηριστικό όλων των μορφών κοινωνικά οργανωμένης παραγωγής. Λαμβάνοντας υπόψη ότι κάποια μορφή της κοινωνικής παραγωγής είναι προϋπόθεση για κάθε είδους κοινωνική τάξη, αυτό που τίθεται είναι ουσιαστικά μια θεμελιώδης και διυποκειμενική σύγκρουση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, οδηγώντας σε συντηρητικές και ατομικιστικές επιπτώσεις που έχει συζητηθεί προηγουμένως. Στην πραγματικότητα το ακριβώς αντίθετο των θέσεων του Μαρξ υποστηρίζει ότι η καπιταλιστική αλλοτρίωση μπορεί να ερμηνευθεί ταυτόχρονα ως ένα προοδευτικό και αντιφατικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής ανάπτυξης.

Προκειμένου να κατανοηθούν πληρέστερα οι αιτίες και οι συνέπειες της αποξένωσης στη σύγχρονη κοινωνία, είναι απαραίτητο να εξεταστεί ένα συχνά υποτιμημένο χαρακτηριστικό της σκέψης του Μαρξ, και συγκεκριμένα η εκτίμησή του για τον καπιταλισμό ως δύναμη κοινωνικοποίησης. Σε όλη την έκταση του έργου του, ο Μαρξ τόνιζε επανειλημμένα και με συνέπεια την εξαιρετική ικανότητα του καπιταλισμού για την τόνωση της τεχνολογικής, κοινωνικής και επιστημονικής αλλαγής. Ίσως το πιο διάσημο σημείο στην προφητεία του Κομμουνιστικού Μανιφέστου είναι ότι «η συνεχής επανάσταση της παραγωγής, η αδιάκοπη διαταραχή όλων των κοινωνικών συνθηκών, η αιώνια αβεβαιότητα και αναταραχή» στον καπιταλισμό θα δημιουργήσουν μια διαρκώς επιταχυνόμενη δυναμική κατά την οποία όλες οι παραδοσιακές, κοινωνικές σχέσεις θα χαθούν στον αέρα (Μαρξ & Ένγκελς, Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, 1977). Ενώ η καταστροφική και η αναρχική φύση της καπιταλιστικής ανάπτυξης είναι ένα βασικό σημείο στη μαρξιστική κριτική για τον καπιταλισμό, ο Μαρξ υποστηρίζει στα Grundrisse ότι η ανάπτυξή του έχει μια προοδευτική λειτουργία στο να παράγει και να καλλιεργεί αυτό που χαρακτηρίζει κοινωνικά τον άνθρωπο. Αυτός ο κοινωνικός άνθρωπος έχει ένα ποικίλο σύνολο αναγκών, ιδιοτήτων και σχέσεων που διακρίνονται από προηγούμενες ανάγκες, ιδιότητες και σχέσεις που προκύπτουν από την ίδια την κοινωνία. Περιγράφοντας τον κοινωνικοπολιτικό αντίκτυπο του καπιταλισμού, ο Μαρξ αναδεικνύει την τάση του καπιταλισμού να αντικαταστήσει την παραδοσιακή και την ιεραρχική κοινωνική

σχέση με ένα διευρυμένο και απρόσωπο οικονομικό σύστημα εντός του οποίου οι άνθρωποι είναι, τουλάχιστον επίσημα, προικισμένοι με ίσα κοινωνικά δικαιώματα. Αντίστοιχη με αυτή την αποπαραδοσικοποίηση είναι μια αλλαγή στην αντίληψη της εξωτερικής πραγματικότητας του ανθρώπου, στην οποία η φύση και η κοινωνία απογυμνώνονται από τη μυστικιστική και ισχυρή τους αύρα και αντιμετωπίζονται ως αντικείμενα που μπορούν να καταστούν γνωστά και ελεγχόμενα. Γράφει ο Lukács, ότι ο καπιταλισμός παράγει την «κατάργηση όλων των «φυσικών φραγμών» και τη μετατροπή όλων των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων σε καθαρά κοινωνικές σχέσεις» (Λούκατς, 2009). Η απογοήτευση από την πραγματικότητα οδηγεί στη συνειδητοποίηση ότι δεν υπάρχει ανώτερη δύναμη από αυτήν της ανθρωπότητας, αναγκάζοντάς μας να «αντιμετωπίσουμε με νηφάλια αίσθηση» τις πραγματικές συνθήκες ζωής μας και τις αναμεταξύ μας σχέσεις (Μαρξ & Ένγκελς, Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, 1977).

Μια παρόμοια διαδικασία λαμβάνει χώρα στη σφαίρα της παραγωγής. Λόγω επιστημονικής προόδου, ανάπτυξης της τεχνολογίας και τις όλο και πιο περίπλοκες μορφές συνεργασίας, η σημασία της ανθρώπινης εργατικής δύναμης μειώνεται σταδιακά σε σχέση με τα αντικειμενοποιημένα αποτελέσματα της εργασίας. Ο Μαρξ οραματίζεται το τελικό σημείο αυτής τα διαδικασίας ως ένα πλήρως αυτόματο σύστημα «μηχανικών και πνευματικών οργάνων» στο οποίο «οι ίδιοι οι εργαζόμενοι παρουσιάζονται απλώς ως οι συνειδητοί δεσμοί του» (Μαρξ, ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1857-1858, 1990). Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αυξάνει κατά πολύ την παραγωγική δύναμη της κοινωνικής συλλογικότητας, ενώ ταυτόχρονα μειώνει τη σημασία του μεμονωμένου εργαζομένου. Ο Μαρξ συνεπώς υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός θα πυροδοτήσει μια διαδικασία στην οποία η γνώση για το κοινωνικό άτομο θα εμφανιστεί σταδιακά ως η πιο σημαντική δύναμη παραγωγής, με τη μορφή μιας «γενικής διάνοιας» ικανής να ελέγχει τις διαδικασίες της κοινωνικής ζωής.

Ενώ η θέση του Μαρξ σε αυτό το ζήτημα εξακολουθεί να συζητείται, η περιγραφή του για την κοινωνικοποίηση, ως τάση του καπιταλισμού, μερικές φορές ερμηνεύεται ως μια ευρέως αμφιλεγόμενη θεωρία για την ιστορία, ως τελεολογική διαδικασία που οδηγεί σε ένα προκαθορισμένο αποτέλεσμα (Cohen, 2020). Η περιγραφή του Μαρξ για τον καπιταλισμό ως κοινωνικά προοδευτική δύναμη έχει επίσης αμφισβητηθεί από την Silvia Federici (Federici, 2004), η οποία έχει αποδείξει πώς η μετάβαση στον

καπιταλισμό αύξησε την καταπίεση των γυναικών και των μη λευκών πληθυσμών. Ωστόσο, δεν είναι απαραίτητο να γίνει αποδεκτό ένα τελεολογικό όραμα της ιστορίας για να εκτιμηθεί το ανωτέρω ζήτημα.

Στην περιγραφή του Μαρξ για τις κοινωνικοπολιτικές συνέπειες του καπιταλισμού, μπορούν να επισημανθούν τέσσερα γενικά θέματα: η δημιουργία και η καλλιέργεια νέων αναγκών, ενδιαφερόντων και επιθυμιών, η διατάραξη των παραδοσιακών κοινωνικών σχέσεων, η επέκταση ενός κοινωνικού συστήματος με επίσημα ίσες σχέσεις και η αύξηση της παραγωγικής δύναμης της κοινωνικής συλλογικότητας. Υποστηρίζεται ότι η κοινωνικοπολιτική τάση του καπιταλισμού ανατρέπεται από μια διαλεκτική κοινωνικοποίησης και αποξένωσης που παράγει μια σύγκρουση ανάμεσα στην κοινωνική ανάπτυξη και τον καπιταλισμό ως οικονομικό σύστημα. Ενώ ο καπιταλισμός λειτουργεί ως μηχανή κοινωνικοποίησης, η κοινωνική ανάπτυξη υπό τον καπιταλισμό τελικά προχωρά με έναν αντιφατικό τρόπο που ανατρέπει την προοδευτική του δυναμική. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα κοινωνικά συστήματα, η παραγωγή στον καπιταλισμό δεν διεξάγεται με στόχο την άμεση κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών, αλλά με σκοπό τη δημιουργία υπεραξίας. Στον καπιταλισμό, λοιπόν, η ανάπτυξη της παραγωγής (και επομένως και του υποκειμένου, της φύσης και της κοινωνίας) υποτάσσεται στην παραγωγική της αξία, η οποία με τη σειρά της γίνεται πρωταρχική προϋπόθεση για τη συνέχιση του συστήματος. Ο Μαρξ αναφέρει στα Grundrisse,

«Η πρόοδος του πολιτισμού [. . .] όπως και τα αποτελέσματα από την επιστήμη, τις εφευρέσεις, ο καταμερισμός της εργασίας, τα βελτιωμένα μέσα επικοινωνίας, η δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς, τα μηχανήματα κ.λπ. – δεν εμπλουτίζουν τον εργάτη αλλά μάλλον το κεφάλαιο· ως εκ τούτου απλώς μεγεθύνει τη ισχύ που κυριαρχεί επί της εργασίας.» (Μαρξ, ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1857-1858, 1990).

Στον καπιταλισμό, η ανάπτυξη της παραγωγής για τους παραγωγούς εμφανίζεται ως μία διαδικασία της αυτοαποξένωσης, στην οποία οι οικονομικές επιταγές του καπιταλισμού σταδιακά αναδεικνύονται ως το πρωταρχικό εμπόδιο στη συνεχή ανθρώπινη και κοινωνική ανάπτυξη (Μαρξ, ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1857-1858, 1990). Υπενθυμίζοντας τον ορισμό της αλλοτρίωσης, ως διαδικασία κατά την οποία τα αποτελέσματα της παραγωγής

ιδιοποιούνται και μετατρέπονται σε κεφάλαιο, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η παραγωγική ανάπτυξη δεν αυξάνει την κοινωνική δύναμη των ίδιων των παραγωγών, αλλά μάλλον ενισχύει τη δύναμη του κεφαλαίου ως ξένη και ανταγωνιστική δύναμη. Δεδομένου ότι τα αποτελέσματα της παραγωγής περιλαμβάνουν επίσης το παραγωγικό υποκείμενο και τις κοινωνικές σχέσεις, η σύγκρουση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας επεκτείνεται τελικά στο κοινωνικό σύνολο. Καταλήγουμε συνεπώς σε μια από τις βασικές πτυχές της κριτικής θεωρίας του Μαρξ, δηλαδή στο επιχείρημα ότι ο καπιταλισμός τείνει να παράγει αφηρημένες και απρόσωπες μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Χωρίς να εκθέσουμε με λεπτομέρεια τη λογική πίσω από την ανάλυση του Μαρξ, αρκεί να ειπωθεί ότι ο Μαρξ περιέγραψε τον καπιταλισμό ως διαφορετικό από κάθε προηγούμενο κοινωνικό σχηματισμό εξαιτίας του γεγονότος ότι η οικονομική δραστηριότητα διαμεσολαβείται από αφηρημένες οικονομικές κατηγορίες, η κύρια από τις οποίες είναι η εμπορευματική μορφή και η αφηρημένη αξία που ενσωματώνεται στην εργασία. Η ανάπτυξη και επέκταση του καπιταλισμού υποκαθιστά επομένως τις άμεσες κοινωνικές σχέσεις με μια αφηρημένη κοινωνική τάξη που υποτάσσει όλους στο ίδιο σύνολο καθολικών και φαινομενικά απρόσωπων οικονομικών επιταγών. Όπως γράφει ο Μαρξ, αυτό που αρχικά «εμφανίζεται ως προσωπικός περιορισμός του ατόμου από ένα άλλο άτομο, εμφανίζεται στην τελευταία περίπτωση εξελιγμένο σε αντικειμενικό περιορισμό του ατόμου από σχέσεις ανεξάρτητες από αυτό και επαρκείς για τον εαυτό του» (Μαρξ, ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1857-1858, 1990). Στην ερμηνεία του Postone, η κοινωνική εξουσία στον καπιταλισμό δεν εμφανίζεται ως ο άμεσος εξαναγκασμός ενός ανθρώπου επάνω σε κάποιον άλλο ή ακόμη και μιας τάξης πάνω σε μία άλλη, αλλά ως ο τρόπος μιας αφηρημένης κυριαρχίας που φαινομενικά προκύπτει αυθόρμητα μέσα από την ίδια την κοινωνία (Øversveen, 2021). Ενώ η καπιταλιστική κυριαρχία είναι τελικά ριζωμένη στην εκμετάλλευση της εργασίας από το κεφάλαιο, αυτή η σχέση πολιτογραφείται και εκφράζεται ως γενική αντιπαράθεση ατόμου - κοινωνίας.

Με άλλα λόγια, ο καπιταλισμός παράγει κοινωνικές τάξεις που εμφανίζονται ως ένα σύνολο αντικειμενικών περιορισμών που δεν είναι ανόμοιοι με εκείνους του Durkheim (DURKHEIM, 2000), όπου υπάρχει η αντίληψη των «κοινωνικών γεγονότων» ως εξωτερικών περιορισμών στην ατομική δράση. Σε αντίθεση με τον Durkheim ωστόσο, δεν εξετάζεται ο εξωτερικός και καταναγκαστικός χαρακτήρας της κοινωνίας ως εγγενές χαρακτηριστικό της κοινωνικής ζωής, αλλά μάλλον ως προερχόμενο από την

αλλοτριωμένη φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Συγκεκριμένα, ο καπιταλισμός υποτάσσει την ανθρωπότητα σε οικονομικές επιταγές που φαίνεται να γίνονται πιο ανεξάρτητες από εμάς όσο πιο εξαρτημένοι είμαστε πάνω τους, το οποίο έρχεται πάντα σε σύγκρουση με τους μη οικονομικούς και κοινωνικούς στόχους και συμφέροντα.

Συνοψίζοντας τη μέχρι τώρα ανάλυση, προτείνεται ότι η αποξένωση μπορεί να οριστεί ως το αποτέλεσμα μιας διαλεκτικής κοινωνικοποίησης και αποξένωσης που έχει τις ρίζες της στην οικειοποίηση των αποτελεσμάτων της παραγωγής και τη μετατροπή τους σε κεφάλαιο. Μέσω της ανάπτυξης των επιστημονικών και τεχνολογικών καινοτομιών και την άρση των παραδοσιακών, χωρικών και φυσικών φραγμών, τη διαφοροποίηση των αναγκών και την επέκτασης της κοινωνικής συνεργασίας, η καπιταλιστική ανάπτυξη αυξάνει κατακόρυφα την υλική και κοινωνική δύναμη της ανθρωπότητας. Ωστόσο, αυτή η δύναμη ανατρέπεται από ένα οικονομικό σύστημα στο οποίο τα αποτελέσματα της παραγωγής χρησιμεύουν για την αναπαραγωγή μιας κοινωνικής τάξης της οποίας οι οικονομικές επιταγές εμφανίζονται ως ένα σύνολο αφηρημένων, απρόσωπων και κυρίαρχων δομών. Στον καπιταλισμό, η ανάπτυξη της κοινωνικής παραγωγής χρησιμεύει για τη δημιουργία ενός στόχου που στέκεται απέναντι στο άτομο ως ξένη και ακαταμάχητη δύναμη και στην οποία η ίδια η κοινωνία εμφανίζεται ως η μεγαλύτερη απειλή για την ανθρώπινη ανάπτυξη και άνθηση. Σαν αποτέλεσμα αυτής της διαλεκτικής, αυτό που αντικειμενικά ενισχύει τη διεύρυνση της κοινωνικής εξουσίας και βιώνεται ως μοιρολατρία και αδυναμία, είναι η διεύρυνση της ανθρώπινης συνεργασίας και η αλληλεξάρτηση που παράγει εκρηκτικά ποσοστά μοναξιάς και απομόνωσης. Ένα προφανές παράδειγμα είναι η ανάπτυξη τεχνολογιών για την αυτοματοποίηση και την τεχνητή ευφυΐα, η οποία έχει περιγραφεί από μετριοπαθείς υποστηρικτές ως ενεργοποίηση μιας δομικής αλλαγής στην οποία μεγάλα τμήματα του σημερινού εργατικού δυναμικού θα αναγκαστούν να απασχοληθούν σε άλλους τομείς όπως επίσης και από απαισιόδοξους υποστηρικτές ως απειλή για τον ίδιο τον θεσμό του μισθού, την ίδια την εργασία. Και τα δύο θα αποσταθεροποιήσουν ριζικά την καθημερινή ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων παγκοσμίως (Vermeulen et al, 2018). Σε μια τέτοια περίπτωση, τα αποτελέσματα της παραγωγής θα αποτελέσουν απειλές για μεγάλα τμήματα της εργατικής τάξης επιφέροντας ανεργία, αλλά και αποσταθεροποίηση της ίδιας της καπιταλιστικής, κοινωνικής τάξης, τουλάχιστον στο

βαθμό που είναι δομημένη και εξαρτάται από τον θεσμό της μισθωτής εργασίας (Øversveen, 2021).

Όπως είδαμε, η αποξένωση προκύπτει από τα αποτελέσματα της ζωντανής εργασίας και της τεχνολογικής ανάπτυξης, αλλά μόνο στο βαθμό που αυτά αντικειμενοποιούνται με τη μορφή ενός καπιταλιστικού συστήματος που εμείς συνεχώς – αν και σίγουρα όχι πάντα συνειδητά ή εκούσια – αναπαράγουμε. Με άλλα λόγια, η αλλοτρίωση δεν προκύπτει από την αντιπαράθεση ατόμου και κοινωνίας ως εξωτερικό αντικείμενο, που θα σήμαινε ότι η αποξένωση θα μπορούσε να ξεπεραστεί μόνο μέσω οπισθοδρόμησης σε λιγότερο ανεπτυγμένες μορφές κοινωνικότητας. Μάλλον η αλλοτρίωση είναι η έκφραση της αντίφασης που έχει τις ρίζες της στην κοινωνική οργάνωση της παραγωγής και που δεν μπορεί παρά να είναι πέρα από κοινωνική ανάπτυξη και συνεργασία.

2.6 Συζήτηση: Επαναδιεκδίκηση μιας μαρξιστικής θεωρίας της αλλοτρίωσης

Όπως ήδη έχει προταθεί παραπάνω η κοινωνική ανάπτυξη στον καπιταλισμό χαρακτηρίζεται από μία διαλεκτική κοινωνικοποίησης και αποξένωσης που δημιουργεί μια δομική σύγκρουση μεταξύ των κοινωνικών αντιλήψεων για την ανάπτυξη και για τις οικονομικές τάξεις. Τα διάφορα ζητήματα που προκύπτουν επικαλύπτονται σε κάποιο βαθμό, καθώς υπάρχει σύνδεση μεταξύ ουσιοκρατίας και συντηρητισμού, όπου η χωριστή αντιμετώπισή τους εξακολουθεί να είναι χρήσιμη για ερευνητικούς λόγους.

Πρώτον, η έννοια της σημασιολογικής υπερφόρτωσης της αλλοτρίωσης επιλύεται δίνοντας έναν πιο συγκεκριμένο ορισμό της ιδιοποίησης και μετατροπής των αποτελεσμάτων της κοινωνικής παραγωγής σε κεφάλαιο. Αντί να συλλάβουμε την αποξένωση ως εγγενές τμήμα της ανθρώπινης δράσης ή της κοινωνική οργάνωσης, όπως προτείνεται από τους Tyler (Tyler, 2011) και Acevedo (Acevedo, 2005), η μαρξιστική προσέγγιση επιμένει να εξηγεί την αλλοτρίωση ως το συγκεκριμένο αποτέλεσμα των καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι όλα τα συναισθήματα αποξένωσης, όπως είναι η απόσπαση, η αδυναμία και η

απομόνωση παράγονται από τον καπιταλισμό ή ότι είναι αδύνατο να γίνουν αντιληπτές τυχόν εμπειρίες που μοιάζουν με την αλλοτρίωση σε μη καπιταλιστικά κοινωνικά συστήματα. Ωστόσο, η θεμελίωση της θεωρίας στην ανάλυση του καπιταλισμού είναι ζωτικής σημασίας για την εκ νέου διεκδίκηση της έννοιας της αλλοτρίωσης ως μια ειδικά μαρξιστική έννοια διαφορετική από τις κοινωνιολογικές περιγραφές παρόμοιων φαινομένων, καθώς και για την κατασκευή μιας έννοιας που είναι αρκετά συγκεκριμένη για να παραχθούν προβλέψεις που μπορούν να εξεταστούν εμπειρικά. Επιπλέον, η κατεύθυνση της αλλοτρίωσης προς τον ουσιοκρατισμό μειώνεται σημαντικά, προϋποθέτοντας την ύπαρξη μιας λεπτής θεωρίας της ανθρωπότητας που τονίζει απλώς την ικανότητά μας για δράση, δημιουργικότητα και επινόηση. Κατά συνέπεια, η αλλοτρίωση δεν νοείται ως μια θεμελιώδης κατάσταση της φύσης, αλλά ως η απόσταση μεταξύ των κοινωνικών μας δυνατοτήτων και της ικανότητάς μας να κατευθύνουμε αυτό το δυναμικό προς τους στόχους των δικών μας αποφάσεων, μια απόσταση που είναι πάντα έμφυτη, σχετική και ιστορικά καθορισμένη. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι αυτό το κενό μπορεί να κλείσει μόνο μέσω της αυξημένης κοινωνικής ανάπτυξης και του εκδημοκρατισμού και όχι μέσω μιας παλινδρόμησης σε προγενέστερους και πιο «αυθεντικούς» τρόπους ύπαρξης. Σεβόμενη αυτή τη διαπίστωση, η μαρξιστική θεωρία της αλλοτρίωσης αποφεύγει τη συντηρητική τάση για ρομαντικοποίηση των προκαπιταλιστικών κοινωνιών. Με άλλα λόγια, αναγνωρίζοντας τον καπιταλισμό ως αλλοτριωτικό τρόπο κοινωνικής κυριαρχίας, δίνει τη δυνατότητα άσκησης κριτικής στους τρόπους με τους οποίους ορισμένες μορφές κοινωνικής οργάνωσης παράγουν μια σύγκρουση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, χωρίς να γενικεύεται η συγκεκριμένη κριτική σε μια απόρριψη του ίδιου του κοινωνικού συνόλου.

Τέλος, η θεωρία της αλλοτρίωσης που συζητείται εδώ αποφεύγει επίσης την πατερναλιστική πλευρά της έννοιας και συνεπώς δεν προϋποθέτει προσκόλληση σε μια ισχυρή έννοια του καλού ανθρώπου. Ο εντοπισμός και η κριτική των αλλοτριωτικών συνεπειών του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης δεν απαιτεί να πιστεύουμε ότι το να είσαι ξυλουργός είναι περισσότερο ή λιγότερο αυθεντικό από το να είσαι επαγγελματίας φιλόσοφος ή ότι το να γράφεις ποίηση έχει λιγότερη αξία ανθρώπινης προσπάθειας από την παρακολούθηση ταινιών τρόμου. Μάλλον το μόνο κανονιστικό πλαίσιο υποθέσεων που η μαρξιστική θεωρία της αλλοτρίωσης απαιτεί να γίνει αποδεκτό, είναι ότι είναι προτιμότερη μια κατάσταση στην οποία οι άνθρωποι είναι γενικά ελεύθεροι να καθορίσουν τα μέσα και τους σκοπούς τους καθώς και τις

δραστηριότητες που είναι γι αυτούς επιθυμητές, από καταστάσεις στις οποίες η ελευθερία περιορίζεται. Η κοινωνία που εμφανίζεται ως διαφανής και ελεγχόμενη είναι προτιμότερη από αυτή που εμφανίζεται ως απροσάρμοστη και μη δεκτική στις αλλαγές. Ως εκ τούτου, η θεωρία της αλλοτρίωσης είναι συμβατή με τον μαρξισμό ως προοδευτική μορφή κοινωνικής κριτικής που παραμένει προσηλωμένη στην ιδέα ότι η μόνη προτιμότερη εναλλακτική στον καπιταλισμό είναι αυτή που είναι πιο κοινωνικοποιημένη από το σύστημα στο οποίο ζούμε σήμερα.

Μια πιθανή ένσταση κατά της αντίληψης της αλλοτρίωσης που μπορεί να προταθεί είναι ότι η εστίαση στην καπιταλιστική παραγωγή αποκλείει τη δράση και τις εμπειρίες ενός ουσιαστικού μέρους του παγκόσμιου πληθυσμού που δεν συμμετέχουν στην οικονομική σφαίρα ως μισθωτοί εργάτες. Ωστόσο, αυτό το ζήτημα επιλύεται εύκολα με τη συμπερίληψη της μη μισθωτής εργασίας που συμβάλλει στην (ανα)παραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας σύμφωνα με τη διευρυμένη άποψη της παραγωγής που συζητήθηκε προηγουμένως. Όπως έχουν υποστηρίξει πειστικά οι Fraser και Jaeggi, η καπιταλιστική παραγωγή δεν περιορίζεται στην «οικονομική» σφαίρα όπως αυτή ορίζεται συμβατικά αλλά εξαρτάται από μια κοινωνική τάξη που περιλαμβάνει την αναπαραγωγική εργασία που ίσως να πραγματοποιείται από γυναίκες, την απαλλοτρίωση των φυσικών πόρων, τους πολιτικούς θεσμούς που ασφαλίζουν και αντισταθμίζουν τη λειτουργία της αγοράς, καθώς και την υπερεκμετάλλευση που διευκολύνεται από τον ιμπεριαλισμό, τη νεοαποικιοκρατία και τη φυλετική καταπίεση (Øversveen, 2021). Επίσης σημαντικό σε αυτό το ζήτημα είναι ο σεβασμός ως προς την τάση του καπιταλισμού να υποτάσσει και να αποικίζει όλο και περισσότερες πτυχές της κοινωνικής ζωής, δημιουργώντας αυτό που ο Tronti ονόμασε ένα «κοινωνικό εργοστάσιο» στο οποίο όλα τα τμήματα της κοινωνίας εμπλέκονται στις διαδικασίες παραγωγής αξίας (Øversveen, 2021). Η ανάπτυξη του καπιταλισμού επομένως θα τείνει να γενικεύει την αποξένωση ως κοινωνική εμπειρία, με τρόπο που να δημιουργεί τη δυνατότητα για περισσότερες γενικές μορφές οργανωμένης αντίστασης από αυτές που προσφέρουν οι ορθόδοξες μαρξιστικές ερμηνείες για τη βιομηχανική εργατική τάξη ως πρωταρχικού παράγοντα της αντικαπιταλιστικής πάλης.

Επιπλέον, η εκτίμηση του ιστορικού ρόλου του καπιταλισμού ως δύναμη κοινωνικοποίησης μπορεί επίσης να επικριθεί για δραματική υποτίμηση των οικολογικών συνεπειών της καπιταλιστικής ανάπτυξης, μεταξύ των οποίων και η υπαρξιακή απειλή της κλιματικής αλλαγής που έχει δημιουργηθεί από την μακράιωνη πρακτική της κυριαρχίας και της βίαιης μεταστροφής του φυσικού πλούτου σε

αφηρημένη ανταλλακτική αξία. Ειδικότερα, η κλιματική αλλαγή καθίσταται προβληματική αν σκεφτούμε την αντίληψη ότι η ιστορική αποστολή του καπιταλισμού είναι να απελευθερώσει την ανθρωπότητα από το φυσικό της περιβάλλον (Cohen, 2020). Σύμφωνα με τον Malm, η περιβαλλοντική καταστροφή συνιστά μια καταιγίδα που κινείται προς τη "μεγα-πόλη" του μεταμοντέρνου καπιταλισμού και μια έντονη υπενθύμιση του καπιταλισμού για την απόλυτη εξάρτηση από τη φύση και την εργασία (Øversveen, 2021). Επεκτείνοντας αυτή την ανάλυση, η θεωρητική άποψη που αναπτύχθηκε στη παραπάνω έρευνα υποδηλώνει ότι η κλιματική αλλαγή μπορεί να ερμηνευθεί ως μία ιδιαίτερα δραματική έκφραση της αμοιβαίας αποξένωσης μεταξύ των αφηρημένων επιταγών του καπιταλισμού και των υλικών διαδικασιών μέσω των οποίων παράγεται. Ίσως η ικανότητα της ανθρωπότητας να κυριαρχεί στη φύση θα συνεχίσει να αποτελεί απειλή για όσο διάστημα αυτή η ικανότητα αξιοποιείται για την αναπαραγωγή και επέκταση του κεφαλαίου και η ανάπτυξη της τεχνολογικής ισχύος στον καπιταλισμό θα εκδηλωθεί τελικά σε μια κοινωνική αδυναμία αποφυγής των περιβαλλοντικών καταστροφών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

3.1 Η επεξήγηση για το πώς η αλλοτρίωση μπορεί να ξεπεραστεί, σύμφωνα με τον Ούγγρο Φιλόσοφο Istvan Meszaros

Ο István Mészáros (1930 – 2017) είναι ένας από τους μεγαλύτερους φιλοσόφους που έχει δημιουργήσει μία ιστορική υλιστική παράδοση. Το έργο του επικεντρώνεται πρακτικά στο σήμερα και στο βάθος της ανάλυσής του γίνεται εκτενής κριτική έναντι της θεωρίας της αλλοτρίωσης του Μαρξ, της δομικής κρίσης του κεφαλαίου, της κατάρρευσης των σοβιετικού τύπου μετα-επαναστατικών κοινωνιών και των απαραίτητων συνθηκών μετάβασης στον σοσιαλισμό. Η διαλεκτική του έρευνα για την κοινωνική δομή και τις μορφές συνείδησης —μια συστηματική κριτική των επικρατέστερων μορφών σκέψης— είναι απαραίτητη στην εποχή μας.

Ως βοηθός και νεότερος συνάδελφος του Lukács (μέχρι που έφυγε για τη Δύση μετά τη σοβιετική εισβολή στην Ουγγαρία το 1956), ο Mészáros επρόκειτο να συνεχίσει την εξερεύνηση αυτού που ο Lukács είχε αποκαλέσει «σχέσεις μεταξύ διαλεκτικής και οικονομίας» στον Χέγκελ και στον Μαρξ. Αυτό ήταν πιο εμφανές στη Θεωρία της Αλλοτρίωσης του Μαρξ (1970) — ένα έργο αξεπέραστο για το θέμα του, για το οποίο επρόκειτο να λάβει το Βραβείο Isaac Deutscher. Σε αυτό το βιβλίο, στη διαδικασία της αποσαφήνισης ολόκληρου του φιλοσοφικού συστήματος του Μαρξ, ο Mészáros οραματίστηκε για πρώτη φορά το καθεστώς του κεφαλαίου ως αυτό που στη συνέχεια θα αποκαλούσε «κοινωνικό μεταβολικό σύστημα».

Σύμφωνα με την ερμηνεία του Mészáros για τη θεωρία της αλλοτρίωσης του Μαρξ και τη σχέση της με τη συνολική κριτική του στην πολιτική οικονομία, το κεφάλαιο ως σύστημα τελειοποιεί και καθορίζει αυτό που στα προηγούμενα ταξικά συστήματα ήταν απλές, μερικές τάσεις. Αρπάζει και αποξενώνει τον διακριτό ρόλο της ανθρωπότητας ως «αυτοδιαμεσολαβούμενο ον της φύσης», μετατρέποντας αυτήν την ουσιαστική ανθρώπινη σχέση σε μέσο ταξικής καταπίεσης, αφαιρώντας από τους εργάτες τον έλεγχο των μέσων παραγωγής, διακόπτοντας έτσι την άμεση σύνδεσή τους με τη φύση τους και την ίδια την εργασία. Σε αυτή τη βάση, η λογική του κεφαλαίου επεκτείνεται στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων στο σύνολό τους και στη σχέση τους με

το περιβάλλον, δημιουργώντας μια αυτοδημιουργούμενη, αυτοενισχυόμενη κοινωνική τάξη, σε αντίθεση με ό,τι είχε προηγηθεί. Και όπως έχει αναδείξει η ιστορία, αυτή η κοινωνική τάξη επιδεικνύει αξιοσημείωτη κοινωνική συνοχή. Όμως το κεφαλαιακό σύστημα επιτυγχάνει αυτή τη συνοχή μόνο μέσω «ανταγωνιστικών διαμεσολαβήσεων δεύτερης τάξης» (όπως η οικογένεια, η αλλοτριωμένη εργασία/παραγωγή, η κοινωνία των πολιτών και το κράτος) δημιουργώντας διάφορους φαύλους κύκλους. Το αποτέλεσμα είναι η ανάπτυξη των κοινωνικών χασμάτων και κρίσεων που η λογική του συστήματος κουβαλά σε νιοστό βαθμό, φέρνοντας επιτέλους στο προσκήνιο τους δικούς του απόλυτους περιορισμούς. Ήταν αυτή η συνολική άποψη, που ήδη υπάρχει σε εκκολαπτόμενη μορφή στη Θεωρία της Αλλοτρίωσης του Μαρξ, που οδήγησε τον Mézáros στη θεωρία του για την «παγκόσμια δομική κρίση του κεφαλαίου» - στην οποία αναφέρεται στον πρόλογο της τρίτης (1971) έκδοσης του βιβλίου του. Στην αναμνηστική διάλεξή του για το Βραβείο Deutscher τον Ιανουάριο του 1971, «Η αναγκαιότητα του κοινωνικού ελέγχου», που δημοσιεύτηκε ως χωριστός τόμος την ίδια χρονιά, ο Mézáros εμφανίστηκε ως ένας από τους πρώτους σημαντικούς κοινωνικούς θεωρητικούς που έθεσαν τη σχέση του «Καπιταλισμού και της Οικολογικής Καταστροφής» στο προσκήνιο των αυξανόμενων αντιφάσεων του συστήματος—εν όψει της περίφημης μελέτης της Λέσχης της Ρώμης το 1972 σχετικά με τα όρια της ανάπτυξης. Η υψηλή μαζική κατανάλωση μέσα σε ένα μόνο αιώνα», όπως πρότεινε τότε ο οικονομολόγος Walt Rostow, συγγραφέας του *The Stages of Economic Growth* (Rostow, *The Stages of Economic Growth*, 1959), όχι μόνο ήταν αδύνατη—δεδομένης της πραγματικότητας του ιμπεριαλισμού—αλλά ήταν ακόμη πιο παράλογη, καθώς αυτή η προοπτική «δεν θα μπορούσε να ασχοληθεί με το να κάνει τους στοιχειώδεις, αλλά φυσικά, απαραίτητους υπολογισμούς που θα έδειχναν ότι σε περίπτωση παγκοσμιοποίησης αυτού του προτύπου οι οικολογικοί πόροι του πλανήτη μας θα είχαν εξαντληθεί πολύ πριν από το τέλος εκείνου του αιώνα πολλές φορές».

Ούτε η επιστήμη και η τεχνολογία, επέμεινε ο Mézáros, θα μπορούσαν να απαλλαγούν από τις οικολογικές αντιφάσεις του καπιταλισμού, καθώς το θεμελιώδες περιβαλλοντικό πρόβλημα πηγάζει από τη λογική του ίδιου του κεφαλαίου, προσανατολισμένη στην άπειρη ποσοτική οικονομική επέκταση, και επομένως σε ανταγωνιστική σχέση με οποιοδήποτε πραγματικά βιώσιμο πρότυπο ανάπτυξης. Αυτή η κριτική άποψη ήταν ήδη εμφανής σε εκκολαπτόμενη μορφή στη Θεωρία της Αλλοτρίωσης του Μαρξ, όπου ο Mézáros είχε γράψει για «την ένταση της ρύπανσης

που απειλεί την ίδια την ύπαρξη της ανθρωπότητας» λόγω της «αλλοτριωμένης μορφής παραγωγικής ικανότητας» που αποτελεί συστατικό του κεφαλαιακού συστήματος. Η καπιταλιστική οργάνωση των φυσικών επιστημών οδήγησε εγγενώς στην «εντατική «αλλοτρίωση της φύσης — π.χ. ρύπανση.»

Κεντρική θέση σε ολόκληρη την κριτική του Mészáros ήταν η κατανόηση της σπατάλης, της τεχνητής σπάνης, του παραλογισμού και της καταστροφής που χαρακτηρίζουν την ολοένα και πιο παγκοσμιοποιημένη παραγωγή του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Εξίσου σημαντική ήταν η «εντατικοποίηση του ρυθμού εκμετάλλευσης» που σχετίζεται με το «παγκόσμιο σύστημα του μονοπωλιακού καπιταλισμού» και η αυξανόμενη αδυναμία εξεύρεσης νέων τρόπων εκτόπισης αυτής της αντίφασης μέσω της ιμπεριαλιστικής επέκτασης. Αυτή η άποψη που διατύπωσε ο Mészáros στις αρχές της δεκαετίας του 1970 είναι παρόμοια με εκείνη που διατύπωσε πρόσφατα ο Ernesto Screpanti για τον Παγκόσμιο Ιμπεριαλισμό και τη Μεγάλη Κρίση, όπου ο Screpanti υποστηρίζει ότι μακροπρόθεσμα υπάρχει μια παγκόσμια τάση προς τη «σύγκλιση του κόστους εργασίας», με αποτέλεσμα «μια διεθνή ισοπέδωση προς τα κάτω, δηλαδή μια μεγιστοποίηση της παγκόσμιας εκμετάλλευσης» (Screpanti & Zamagni, 2004). Εξίσου κρίσιμη για το επιχείρημα του Mészáros ήταν η ύπαρξη ενός συστήματος διχασμένων κρατών που κυριαρχούσαν και επέβαλλαν τις συνθήκες της καπιταλιστικής αναπαραγωγής και, επομένως, η αδυναμία εγκαθίδρυσης οποιουδήποτε συστήματος παγκόσμιας διακυβέρνησης ακόμη και όταν οι συνθήκες συσσώρευσης παγκοσμιοποιούνταν ολοένα και περισσότερο. Το πιο κοντινό σε μια τέτοια διακυβέρνηση ήταν η διακυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών που ενισχύθηκε ως η σημερινή ηγεμονική δύναμη, από τη συχνότερη προσφυγή σε πολέμους και στρατιωτικές επεμβάσεις. Ένας οργανωμένος καπιταλισμός, ωστόσο, παρέμενε απρόσιτος, λόγω του ανταγωνισμού μεταξύ των κρατών, του ανταγωνισμού των παγκόσμιων μονοπωλίων, των συνεχώς αυξανόμενων επιπέδων εκμετάλλευσης (και ανισότητας) παγκοσμίως και της αλλοτρίωσης όλης της ζωής μέσω των διαμεσολαβήσεων δεύτερης τάξης του κεφαλαίου. Όπως έγραψε ο Mészáros στο *The Work of Sartre* (1979,2012), η φαινομενική σταθερότητα του «προηγμένου καπιταλισμού», ικανού να ανασκευάσει τις ανθρώπινες ανάγκες για να τις ταιριάζει στους δικούς του εμπορευματικούς στόχους - και έτσι να εξαλείψει φαινομενικά τις εσωτερικές του αντιφάσεις - ήταν ένα φάντασμα, αφού στην πραγματικότητα ο «τρόπος της αναπαραγωγής του κοινωνικού μεταβολισμού» βρίσκεται στην [παραγωγικά] φθίνουσα φάση της ιστορικής του εξέλιξης, και ως εκ τούτου... μόνο

καπιταλιστικά προηγμένος αλλά με καμία άλλη έννοια» (Mészáros, *The Work of Sartre: Search for Freedom and the Challenge of History*, 2012). Η φαινομενική σταθερότητα του προηγμένου καπιταλισμού θα ήταν «σε θέση να συντηρηθεί μόνο με έναν ολοένα πιο καταστροφικό και εντέλει και αυτοκαταστροφικό τρόπο» οδηγώντας σε νέες, πιο απόλυτες επαναστατικές επιταγές. Θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί η «αυτοαλλοτρίωση της εργασίας» (υπό την αιγίδα του κεφαλαίου) και θα μπορούσε να εισαχθεί μια νέα εποχή συνειδητού σχεδιασμού από τους συνδεδεμένους παραγωγούς, σύμφωνα με την αναγκαιότητα του κοινωνικού ελέγχου.

Ο Mészáros επρόκειτο να αφιερώσει τις κύριες προσπάθειές του το τέταρτο του αιώνα μετά την ολοκλήρωση της Θεωρίας της Αλλοτρίωσης του Μαρξ για τη συγγραφή του βιβλίου του *Beyond Capital: Towards a Theory of Transition* (Mészáros, *Beyond Capital*, 1995). Η τεράστια απόκλιση στην οπτική που αντιπροσώπευε και μερικές από τις βασικές εννοιολογικές του κατηγορίες μπορούν να χαρτογραφηθούν εδώ, με τρόπους που θα βοηθήσουν τον αναγνώστη να περιηγηθεί στο σύνολο του έργου του Mészáros.

Η κυρίαρχη τάση στην αριστερά στην εποχή της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης που κυριαρχείται από το μονοπωλιακό χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο ήταν αυτή της απρόθυμης προσχώρησης στην κυριαρχία του κεφαλαίου - αποδοχής της πρότασης ότι δεν υπάρχει εναλλακτική στον καπιταλισμό. Από αυτή την άποψη, το Πέρα από το Κεφάλαιο του Mészáros ξεχώρισε, όπως έγραψε ο Daniel Singer το 1996, στο οποίο παρουσίαζε «το αντίθετο μήνυμα: Αυτό που πρέπει να καταργηθεί δεν είναι μόνο η κλασική καπιταλιστική κοινωνία αλλά η βασιλεία του κεφαλαίου αυτού καθαυτού. Πράγματι, το σοβιετικό παράδειγμα αποδεικνύει ότι δεν αρκεί να «απαλλοτριώσει κανείς τους απαλλοτριωτές» αν δεν ξεριζώσει την κυριαρχία της εργασίας πάνω στην οποία βασίζεται η κυριαρχία του κεφαλαίου. Υπάρχει μια εναλλακτική, ή ακριβέστερα, μπορεί να σφυρηλατηθεί, υπό την προϋπόθεση ότι θα είναι ριζική και θεμελιώδης.»

Στο επίκεντρο της ανάλυσης του Mészáros για τη δομική κρίση του κεφαλαίου και τη δυνατότητα της σοσιαλιστικής μετάβασης βρίσκονται τρεις ριζικές θεωρητικές καινοτομίες που αντλούνται από την πνευματική κληρονομιά του Μαρξ: (1) η σύλληψη του «κεφαλαιακού συστήματος», (2) η έννοια του «κοινωνικού μεταβολισμού ελέγχου ή αναπαραγωγής», και (3) η ιδέα των «διαμεσολαβήσεων δεύτερης τάξης».

Στην πρώτη από αυτές τις εννοιολογικές καινοτομίες, ο Mézáros ακολουθεί τον Μαρξ στην κριτική του κεφαλαίου, αντί του καπιταλισμού (ένας όρος που ο Μαρξ δεν χρησιμοποίησε σχεδόν ποτέ). Το κρίσιμο πρόβλημα είναι η λογική του κεφαλαίου, και όχι πρωτίστως η θεσμική τάξη του καπιταλισμού της αγοράς. Ο κανόνας του κεφαλαίου για τον Mézáros σημαίνει την κυριαρχία της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας, ή τη συστηματική συσσώρευση πλεονάζουσας εργασίας, και μπορεί να κατανοηθεί μόνο με αυτούς τους όρους. Το σύστημα του κεφαλαίου γενικά είναι επομένως ένα σύστημα που βασίζεται θεμελιωδώς στην αλλοτρίωση της εργασίας, που έχει τις ρίζες του στη συστηματική απαλλοτρίωση των ανθρώπινων δυνάμεων και στην αποξένωση των ανθρώπινων αναγκών.

Η θεώρηση του κεφαλαιακού συστήματος ως η ενσάρκωση της λογικής του κεφαλαίου που αναδύεται από τη διαλεκτική κεφαλαίου-εργασίας έχει τρεις κύριες συνέπειες για τη θεωρία της μετάβασης στον σοσιαλισμό (συχνά χάνεται αν η εστίαση είναι στον καπιταλισμό ως θεσμική τάξη):

(α) Μια επανάσταση που ξεπερνά μερικές από τις κύριες θεσμικές μορφές καπιταλισμού, συμπεριλαμβανομένης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και του δεσμού κράτους και αγοράς, είναι παρόλα αυτά ημιτελής, στο βαθμό που δεν υπερσχύει της ίδιας της σχέσης κεφαλαίου - εργασίας. Συνεχίζει έτσι να λειτουργεί σύμφωνα με τη θεμελιώδη λογική του κεφαλαιακού συστήματος, ακόμη κι αν η ιδιοκτησία έχει κοινωνικοποιηθεί και το κράτος έχει την αποκλειστική διοίκηση της κοινωνίας όπως στη Σοβιετική Ένωση.

(β) Η πάλη ενάντια στη λογική του κεφαλαίου μπορεί να γίνει και σημαντικές μάχες (αλλά όχι ο πόλεμος) να κερδηθούν μέσα στους επίσημους θεσμικούς τομείς της ίδιας της καπιταλιστικής κοινωνίας, καθιστώντας την πραγματοποίηση της επαναστατικής σοσιαλιστικής πολιτικής - ένα γνήσιο κίνημα προς τον σοσιαλισμό - στρατηγικά βιώσιμη εντός των καπιταλιστικών ορίων (χωρίς «καταιγίδα στα Χειμερινά Ανάκτορα»), αλλά μόνο στο βαθμό που αυτό σημαίνει μια συνολική πάλη ενάντια σε όλες τις πτυχές της σχέσης του κεφαλαίου και την προοδευτική υποκατάσταση ενός εναλλακτικού οργανικού τρόπου κοινωνικού ελέγχου στους πόρους της υπάρχουσας κοινωνίας.

(γ) Σε όλες τις περιπτώσεις επαναστατικού αγώνα ο στόχος πρέπει να είναι να αντικατασταθούν οι μεσολαβήσεις δεύτερης τάξης και οι πραγματοποιημένες

ιδεολογικές δομές που συνιστούν την αλλοτριωμένη ύπαρξη του συστήματος. Το επαναστατικό ζητούμενο δεν είναι ποτέ απλώς να εκτοπίσει ένα από αυτά ή να κατακτήσει απλώς ένα μέρος του συστήματος - τα επιβλητικά ύψη του κράτους, για παράδειγμα - αλλά να υπερβεί εντελώς τον αλλοτριωμένο μεταβολισμό κεφαλαίου-εργασίας, δημιουργώντας μια κοινωνία ουσιαστικής ισότητας.

Η τελευταία από αυτές τις επιπτώσεις απαιτεί από το κράτος, ως τον μηχανισμό από πάνω προς τα κάτω για την επιβολή της σχέσης κεφαλαίου, και το κέντρο διοίκησης του συστήματος, να «απομακρυνθεί», να αντικατασταθεί σταδιακά από κοινοτικές δομές. Ένας νέος οριζόντιος καταμερισμός εργασίας πρέπει να συνοδεύεται από τον αυτό-οργανωμένο συντονισμό της εργασίας στο κοινωνικό σύνολο και από τον συλλογικό προσδιορισμό των αναγκών. Αυτό, απαιτεί από το σοσιαλιστικό σύστημα να έχει τις ρίζες του στους δικούς του οργανικούς μικρόκοσμους. Στη Σοβιετική Ένωση, το κράτος παρέμενε επικεφαλής, υπερασπιζόμενο τον συλλογικό καπιταλιστή. Η επανάσταση των Μπολσεβίκων ήταν επομένως μόνο μερική και τελικά αυτοαντιφατική. Με τους όρους του Μészáros, η επανάσταση του Οκτώβρη του 1917 ανέτρεψε τον καπιταλισμό χωρίς να προχωρήσει στην απομάκρυνση του κεφαλαιακού συστήματος. Η Εργασία παρέμεινε προλεταριοποιημένη. Στο τέλος, η σοβιετικού τύπου μεταεπαναστατική κοινωνία δεν «κατέρρευσε» τόσο, όσο απλώς υποχώρησε σε ένα κλασικό καπιταλιστικό θεσμικό πρότυπο με το οποίο διατήρησε μια στενή συγγένεια.

Η δεύτερη βασική εννοιολογική καινοτομία που εισήχθη σχετίζεται στενά με την πρώτη και περιλαμβάνει την οραματισμό του κεφαλαιακού συστήματος ως μια μορφή «κοινωνικού μεταβολικού ελέγχου» ή αναπαραγωγής. Εδώ ο Μészáros βασίζεται τόσο στον Μαρξ (ο οποίος είχε γράψει για τον «κοινωνικό μεταβολισμό» του κεφαλαίου με τις ρίζες του σε μια αλλοτριωμένη παραγωγική σχέση με τη φύση) όσο και στον μεταγενέστερο Lukács που χρησιμοποίησε την έννοια του μεταβολισμού στην ανάλυσή του για τη διαλεκτική της φύσης. Η ίδια κριτική προσέγγιση είναι εμφανής στην πρόσφατη εργασία των μαρξιστών οικολόγων, οι οποίοι, ακολουθώντας τον Μαρξ, έχουν τονίσει το μεταβολικό ρήγμα που ενυπάρχει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Για τον Μészáros το κεφαλαιακό σύστημα είναι μια μεταβολική, ή οργανική τάξη ικανή να αναπαραχθεί από μόνη της, αλλά μόνο εφόσον η «δομή εντολών» του κράτους

είναι άθικτη. «Χωρίς την εμφάνιση του σύγχρονου κράτους», γράφει, «ο αυθόρμητος τρόπος μεταβολικού ελέγχου του κεφαλαίου δεν μπορεί να μετατραπεί σε ένα σύστημα με σαφώς αναγνωρίσιμους κοινωνικοοικονομικούς μικρόκοσμούς. Οι συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές αναπαραγωγικές μονάδες κεφαλαίου λαμβανόμενες χωριστά όχι μόνο δεν είναι ικανές για αυθόρμητο συντονισμό και ολοκλήρωση, αλλά είναι διαμετρικά αντίθετες με αυτό, εάν τους επιτραπεί να ακολουθήσουν την αποδιοργανωτική τους πορεία». Έτσι, ενώ ο τρόπος κοινωνικής μεταβολικής αναπαραγωγής του κεφαλαίου βασίζεται στην αλλοτριωμένη εργασία, το ιεραρχικό ταξικό σύστημα, τον ανταγωνισμό και την απεριόριστη επιταγή συσσώρευσης, απαιτεί ωστόσο για την εσωτερική του συνοχή την ύπαρξη ενός υπερδομικού κρατικού μηχανισμού. Συνολικά το κεφαλαιουχικό σύστημα μπορεί να θεωρηθεί ως μια μορφή «αυτοενισχυόμενης αμοιβαιότητας» στην οποία οι διάφορες διαμεσολαβήσεις δεύτερης τάξης, συμπεριλαμβανομένου του κράτους, το κρατούν ενωμένο παρά την αλλοτριωτική, καταστροφική και αναρχική φύση του.

Αυτό οδηγεί στην τρίτη βασική εννοιολογική καινοτομία του Mézáros, αυτή των «διαμεσολαβήσεων δεύτερης τάξης». Η «πρωταρχική διαμεσολάβηση» στη βάση κάθε κοινωνικής ύπαρξης είναι η παραγωγική σχέση «μεταξύ των ανθρώπων και των ζωτικών συνθηκών αναπαραγωγής τους, της φύσης». Αποξενώνοντας αυτή τη θεμελιώδη σχέση, το κεφάλαιο εισάγει ταυτόχρονα διάφορες ανταγωνιστικές διαμεσολαβήσεις δεύτερης τάξης (δηλαδή, μεσολαβήσεις της κύριας διαμεσολάβησης), όπως: η αποξενωμένη πυρηνική οικογένεια, η αλλοτριωμένη εργασία/παραγωγή, ο φετιχισμός των εμπορευμάτων, τα χρήματα (η σύνδεση μετρητών), οι καταπιεστικοί κρατικοί σχηματισμοί και η παγκόσμια αγορά. Όλες αυτές οι διαμεσολαβήσεις δεύτερης τάξης «συντηρούν αμοιβαία η μία την άλλη». Ως εκ τούτου, «είναι αδύνατο να αντιμετωπιστεί η αλλοτριωτική και παραλυτική δύναμη οποιουδήποτε» από αυτές τις καπιταλιστικές διαμεσολαβήσεις δεύτερης τάξης «που λαμβάνονται μεμονωμένα». Οποιαδήποτε προσπάθεια να ξεπεραστεί κάποιο από αυτά μερικώς και να διαχωριστεί από τα άλλα θα αποτύχει αναπόφευκτα. «Συνεπώς, αυτό που πρέπει να αντιμετωπίσουν και να ξεπεράσουν οι αντίπαλοι της καθιερωμένης, αδιόρθωτα μεροληπτικής, τάξης κοινωνικής μεταβολικής αναπαραγωγής δεν είναι μόνο η θετικά αυτοσυντηρούμενη δύναμη εξαγωγής πλεονάζουσας εργασίας του κεφαλαίου, αλλά και η καταστροφική αρνητική δύναμη -η φαινομενικά απαγορευτική αδράνεια- των κυκλικών του δεσμών». Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Mézáros υποστηρίζει ότι «ο πραγματικός στόχος του ριζικού σοσιαλιστικού μετασχηματισμού

πρέπει να είναι το κεφαλαιουχικό σύστημα καθαυτό, με όλες τις διαμεσολαβήσεις δεύτερης τάξης του». Όσον αφορά στις διαμεσολαβήσεις δεύτερης τάξης που αποτελούν τη βάση της κοινωνικής μεταβολικής αναπαραγωγής του, ένα εναλλακτικό σύστημα κοινωνικής μεταβολικής αναπαραγωγής πρέπει επίσης να επιδιώξει να καθιερώσει τις δικές του —σε κάθε περίπτωση μη αλλοτριωμένες— μορφές αμοιβαίας ανταλλαγής (βασισμένες στην κοινή ανταλλαγή αξιών χρήσης).

Αυτές οι σκέψεις συνέβαλαν στη θεωρία της μετάβασης του Mézáros. Βασιζόμενος μεταφορικά σε μια ιστορία ανακαίνισης σπιτιών που πραγματοποιήθηκαν από τον πατέρα του Γκαίτε (στην προσπάθειά του να παρακάμψει έναν τοπικό νόμο που έλεγε ότι μόνο μια ιστορία ενός σπιτιού θα μπορούσε να προεξέχει από το ισόγειο), ο Mézáros εξηγεί ότι η επαναστατική αλλαγή «είναι νοητή μόνο ως μορφή της μεταβατικής αναδιάρθρωση των υλικών διαμεσολαβήσεων».

Όπως και στην περίπτωση του πατέρα του Γκαίτε (ακόμα και για πολύ διαφορετικούς λόγους), δεν είναι δυνατό να γκρεμιστεί το υπάρχον κτίριο και να χτιστεί ένα εντελώς νέο οικοδόμημα στη θέση του σε εντελώς νέα θεμέλια. Η ζωή πρέπει να συνεχιστεί στο κλειστό σπίτι καθ' όλη τη διάρκεια της ανοικοδόμησης, «αφαιρώντας τον έναν όροφο μετά τον άλλο από κάτω προς τα πάνω, γλιστρώντας στη νέα κατασκευή, έτσι ώστε στο τέλος να μην μείνει τίποτα από το παλιό σπίτι». Πράγματι, το έργο είναι ακόμη πιο δύσκολο από αυτό. Επειδή το ξύλινο πλαίσιο του κτιρίου σε αποσύνθεση πρέπει επίσης να αντικατασταθεί κατά την πορεία απεγκλωβισμού της ανθρωπότητας από το επικίνδυνο δομικό πλαίσιο του κεφαλαιακού συστήματος.

Η σοσιαλιστική μετάβαση, υποστηρίζει έτσι ο Mézáros, απαιτεί τη δημιουργία ενός εναλλακτικού συστήματος κοινοτικής παραγωγής, κοινωνικής κατανάλωσης και συλλογικού ελέγχου: μια εντελώς νέα δομή που πρέπει να χτίζεται όροφο προς όροφο από το έδαφος και να ζει στο ίδιο το σπίτι και να αντικαθιστά τα σάπια καπιταλιστικά οικοδομικά υλικά.

Τέτοιες αντιλήψεις επρόκειτο να επηρεάσουν τον Ούγκο Τσάβες στην εφαρμογή της Μπολιβαριανής Επανάστασης στη Βενεζουέλα. Ο Mézáros είχε ξεχωρίσει τον Chávez στο *Beyond Capital*, ενώ ο τελευταίος βρισκόταν ακόμη στη φυλακή και προτού διεκδικήσει την προεδρία, ως ο πιο επαναστατικός νέος ηγέτης στη Λατινική Αμερική, ήδη βαθιά αφοσιωμένος στην ουσιαστική ισότητα. Βασιζόταν στη θεωρία του Mézáros για σοσιαλιστική μετάβαση στο Πέρα από το Κεφάλαιο που ο Τσάβες (με

την παρέμβαση του Michael Lebowitz) επρόκειτο να αναπτύξει την ισχυρή του αντίληψη για «το στοιχειώδες τρίγωνο του σοσιαλισμού», που περιελάμβανε την κοινωνική ιδιοκτησία της παραγωγής, τον εργατικό έλεγχο της παραγωγής και την κατανάλωση με βάση τις κοινοτικές ανάγκες. Η ιδέα ήταν να δημιουργηθεί μια ολόκληρη, αυτοενισχυόμενη κοινωνική μεταβολική τάξη αφιερωμένη στις ανθρώπινες ανάγκες και την ουσιαστική ισότητα. Η δημιουργία των διάσημων κοινοτικών συμβουλίων στη Βενεζουέλα και το σύστημα αμοιβαία επωφελούς ανταλλαγής αξιών χρήσης που καθιέρωσε η Bolivarian Alliance for the Peoples of Our America (ALBA) ήταν και τα δύο εν μέρει εμπνευσμένα από το Beyond Capital του Mészáros, το οποίο θεωρήθηκε η βάση ενός σοσιαλισμού για τον εικοστό πρώτο αιώνα.

Το Beyond Capital του Mészáros προήλθε, όπως είδαμε, ως απάντηση στη δομική κρίση του κεφαλαίου της εποχής μας. Λίγοι, αν υπάρχουν, στοχαστές έχουν συμβάλει τόσο πολύ στην κατανόηση των επιταχυνόμενων παγκόσμιων αντιφάσεων του κεφαλαίου και των πρωτοφανών κινδύνων που διατρέχουν τη νέα χιλιετία. Η μονιμότητα που αποδίδεται στο σημερινό κεφαλαιακό σύστημα, δηλώνει ο Mészáros, είναι εντελώς ψευδής, ενώ η «αναλλοίωτη προσωρινότητα» του συστήματος είναι ολοένα και πιο εμφανής. Η αλλαγή σε τεράστια κλίμακα είναι αναπόφευκτη, παρουσιάζοντας τον εαυτό της ως επιλογή σοσιαλισμού ή βαρβαρότητας. Ωστόσο, ο Mészáros μερικές φορές το επαναλαμβάνει προσθέτοντας «βαρβαρότητα, αν είμαστε τυχεροί»—επισημαίνοντας την πιθανότητα, εάν ο εκτροχιασμός του τρένου που αντιπροσωπεύεται από το κεφάλαιο δεν σταματήσει, να οδηγηθούμε στην αποτελεσματική εξόντωση του είδους και όχι μόνο του πολιτισμού.

Η δομική κρίση του κεφαλαίου προκύπτει από το γεγονός ότι «κανένα παγκόσμιο σύστημα δεν μπορεί παρά να είναι εκρηκτικό και τελικά αυτοκαταστροφικό εφόσον είναι ανταγωνιστικά δομημένο μέχρι τον εσωτερικό του πυρήνα». Το σοβαρό αδιέξοδο στον τρόπο κοινωνικού μεταβολικού ελέγχου του κεφαλαίου ξεκινά όταν η καθιερωμένη τάξη της κοινωνικοοικονομικής αναπαραγωγής συγκρούεται με τα εμπόδια που δημιουργεί η δική της δυαδική διάρθρωση, έτσι ώστε η τριπλή αντίφαση μεταξύ παραγωγής και ελέγχου, παραγωγής και κατανάλωσης και παραγωγής και κυκλοφορίας δεν μπορεί πλέον να συμβιβαστεί, πόσο μάλλον να χρησιμοποιηθεί ως ισχυρός κινητήρας στη ζωτική διαδικασία επέκτασης και συσσώρευσης.

Σήμερα το κεφαλαιακό σύστημα δεν περιορίζεται πλέον σε μια μικρή γωνιά του πλανήτη, αλλά έχει επιτύχει μια «παγκόσμια υπεροχή», καταλαμβάνοντας ολόκληρο τον κόσμο (και όλο και περισσότερο τον ίδιο τον πλανήτη). Κάτω από αυτές τις συνθήκες -της «φθίνουσας φάσης ανάπτυξης» του συστήματος- κυριαρχεί η καταστροφική τάση, πάντα παρούσα στη διεύρυνση του κεφαλαίου, συντρίβοντας τις εναπομείνουσες δημιουργικές πτυχές του. Η προηγούμενη διαδικασία μετατόπισης των αντιφάσεων της σε άλλα μέρη του κόσμου (ο ιστορικός ρόλος που έπαιξε ο ιμπεριαλισμός) δεν είναι πλέον δυνατή στον ίδιο βαθμό. Η απαραίτητη δομή διοίκησης του κράτους καταρρέει ολοένα και περισσότερο στο πλαίσιο ενός παγκόσμιου συστήματος συσσώρευσης, το οποίο δεν μπορεί πλέον να ελέγξει λόγω της αδυναμίας δημιουργίας ενός συνεκτικού παγκόσμιου καπιταλιστικού κράτους. Αυτές οι αντιφάσεις εκφράζονται πιο έντονα στην αντιμετώπιση του Mézáros για την «ενεργοποίηση των απόλυτων ορίων του κεφαλαίου». Η εποχή του μονοπωλιακού χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου υπονομεύει το παραδοσιακό σύστημα έθνους-κράτους και τη δυνατότητα για εύρυθμη διατήρηση της ηγεμονικής εξουσίας, για παράδειγμα από τη σκοπιά των Ηνωμένων Πολιτειών, οι οποίες πρέπει να καταφεύγουν ολοένα και περισσότερο στην πλήρη καταναγκαστική ισχύ τους - μόνο για να αντιμετωπίσουν τελικά την διευρυνόμενη γεωπολιτική απειλή για την κυριαρχία τους.

Η πλανητική οικολογική κρίση εν τω μεταξύ αντιπροσωπεύει «την καταστροφή των συνθηκών κοινωνικής μεταβολικής αναπαραγωγής» καθώς το σύστημα ρυπαίνει ανεπανόρθωτα τη δική του φωλιά. Και εδώ το μέλλον της ανθρωπότητας τίθεται υπό αμφισβήτηση, ως αποτέλεσμα των ολοένα και πιο καταστροφικών διαμεσολαβήσεων δεύτερης τάξης του συστήματος κεφαλαίου. «Ούτε η υποβάθμιση της φύσης ούτε ο πόνος της κοινωνικής καταστροφής», γράφει ο Mézáros, «έχει κανένα νόημα για το σύστημα κοινωνικού μεταβολικού ελέγχου, όταν τίθεται ενάντια στην απόλυτη επιταγή της αυτοαναπαραγωγής σε μια εκτεταμένη κλίμακα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο κατά τη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης, το κεφάλαιο δεν έτυχε απλώς να ξεπεράσει μοιραία τον εαυτό του σε κάθε επίπεδο -ακόμη και στη σχέση του με τις βασικές συνθήκες της κοινωνικής μεταβολικής αναπαραγωγής- αλλά ήταν υποχρεωμένο να το κάνει» και με πλανητικούς όρους.

Αντιμετωπίζοντας την ενεργοποίηση των απόλυτων ορίων του κεφαλαίου, ο Mézáros -σύμφωνα με τη διάσημη πρόταση του Fourier ότι η χειραφέτηση των γυναικών είναι

το μέτρο της ανθρώπινης χειραφέτησης γενικά- υποστηρίζει ότι οι ακατανίκητες απαιτήσεις για ισότητα των φύλων έχουν αφαιρέσει τα πέπλα και έχουν αποκαλύψει την απόλυτη αδυναμία του κεφαλαιακού συστήματος να παράσχει ουσιαστική ισότητα. Μια κοινωνία πλήρους χειραφέτησης, βασισμένη στην αρχή «από τον καθένα ανάλογα με τις δυνατότητές του, στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του!». (Η ισότητα του Μπολιβάρ είναι «ο νόμος των νόμων») είναι απολύτως αδιανόητη υπό την κυριαρχία του κεφαλαίου. Το καλύτερο που μπορεί να προσφέρει ένα τέτοιο σύστημα είναι μια κενή επίσημη ισότητα, την οποία υπονομεύει ουσιαστικά σε κάθε σημείο, και με την κρίση εντείνεται. Η ποικιλομορφία των «ταυτοτήτων» χρησιμοποιείται για να καταμερίσει την εργασία μέσα της και έτσι γίνεται ένα ζωτικό εργαλείο για τη διατήρηση του αλλοτριωμένου συστήματος. Η απουσία ουσιαστικής ισότητας είναι στην πραγματικότητα «ο κοινός παρονομαστής και ο κακός πυρήνας όλων των κοινωνικών σχέσεων στο παρόν σύστημα.

Τέλος, σύμφωνα με τον απόλυτο γενικό νόμο του Μαρξ για τη συσσώρευση κεφαλαίου, ο Mézáros επισημαίνει τη χρόνια ανεργία (συνοδευόμενη από τη συστηματική και αυξανόμενη υποχρησιμοποίηση του κεφαλαίου) που επηρεάζει ολόκληρο το κεφαλαιακό σύστημα: τόσο τον πυρήνα όσο και την περιφέρεια, καθιστώντας την επισφάλεια το κύριο χαρακτηριστικό της εργασίας. Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύει το αναπόφευκτο της σημερινής Μεγάλης Κρίσης.

Ένα βασικό στοιχείο της ανάλυσης του Mézáros για την παγκόσμια δομική κρίση είναι ότι έχουμε εισέλθει «στη δυνητικά πιο θανατηφόρα φάση του ιμπεριαλισμού». Οι μάταιες προσπάθειες των Ηνωμένων Πολιτειών να διατηρήσουν την παγκόσμια υπεροχή και να καθιερωθούν ως υποκατάστατη παγκόσμια κυβέρνηση, η βοήθεια των Ευρωπαίων και Ιαπώνων συμμάχων της, που είναι υποταγμένοι στην κυριαρχία της, απειλούν τώρα ολόκληρο τον κόσμο. «Η έναρξη της δομικής κρίσης του κεφαλαίου στη δεκαετία του 1970 έχει προκαλέσει σημαντικές αλλαγές στη στάση του ιμπεριαλισμού» που άρα κατέστη ένας ακατανίκητος, εχθρός, που ξεπερνά όλα τα εθνικά και διεθνή σύνορα και όρια: παντού και πουθενά ταυτόχρονα. Είναι οι εγγενείς κίνδυνοι αυτής της κατάστασης, που συνδέονται με την άνοδο του «καπιταλισμού επιτήρησης» και τελικά τον ανεξέλεγκτο πόλεμο -που αναπόφευκτα προκαλεί μεγάλες συγκρούσεις μεταξύ των ίδιων των εθνικών κρατών- που θέτει πιο άμεσα το αναπόφευκτο ζήτημα του σοσιαλισμού ή της βαρβαρότητας στην εποχή μας.

Η διαδικασία χρηματοποίησης που προέρχεται από την οικονομική στασιμότητα της βασικής διαδικασίας συσσώρευσης υπό το μονοπωλιακό-χρηματοδοτικό κεφάλαιο προσθέτει στην αυξανόμενη δομική κρίση του συστήματος, το οποίο εκφυλίζεται ταχύτατα εκ των έσω, ενώ παρουσιάζονται ανυπέρβλητα εμπόδια από έξω. Το σύστημα είναι ανίκανο να επεκταθεί βασισμένο απλώς σε παραγωγικές επενδύσεις, αλλά πρέπει τώρα να βασίζεται σε διάφορα στηρίγματα, όπως η προσπάθεια πωλήσεων, ο μιλιταρισμός και πιο πρόσφατα η χρηματοποίηση, προκειμένου να επιτευχθεί μια υποτιθέμενη οικονομική ανάπτυξη που είναι όλο και πιο σπάταλη και απατηλή, με ρίζες στην κερδοσκοπία με μόχλευση χρέους. Το αποτέλεσμα είναι η άνοδος ενός οικονομικά εύθραυστου συστήματος με χρέη, ενός συστήματος που χαρακτηρίζεται από τα υψηλότερα επίπεδα ανισότητας που έχει δει ποτέ ο κόσμος.

3.2 Η ιστορική στιγμή και η πραγματοποίηση ριζοσπαστικών πολιτικών

Κεντρική θέση στην επαναστατική κριτική του Mézáros έχει η σημερινή ανάγκη για τον μέγιστο ριζοσπαστισμό στα κοινωνικά/ταξικά κινήματα. Αυτό απαιτεί μια λαϊκή «εναλλακτική στον κοινοβουλευτισμό» - ή στην τρέχουσα καθιερωμένη τάξη εκλογικής εκπροσώπησης μέσω της οποίας η μάζα του λαού καλείται περιοδικά να επικυρώσει τη δική της υποτέλεια στο όνομα μιας ψευδούς «δημοκρατίας». Εδώ τονίζει ότι το ίδιο το κεφάλαιο «είναι η κατ' εξοχήν εξωκοινοβουλευτική δύναμη» και ως εκ τούτου μπορεί να αντιμετωπιστεί ριζικά μόνο από μια «πολιτική ικανή να ταιριάξει με τις εξωκοινοβουλευτικές εξουσίες και τους τρόπους δράσης του κεφαλαίου». Αυτό σημαίνει την οικοδόμηση ενός εξωκοινοβουλευτικού κινήματος ικανού να αντιμετωπίσει τον έλεγχο του κεφαλαίου της παραγωγής και της κοινωνίας των πολιτών καθώς και του κράτους. Στο συγκεκριμένο σημείο, βασίζοντας την ανάλυσή του στη Φιλοσοφία του Δικαίου του Χέγκελ (και στην Κριτική του Μαρξ στη Φιλοσοφία του Δικαίου του Χέγκελ), ο Mézáros δεν τρέφει ψευδαισθήσεις σχετικά με την κοινή αριστερή αντίληψη ενός πολέμου της κοινωνίας των πολιτών (όπως έχει διαμορφωθεί σήμερα) προς στο κράτος. «Η υιοθέτηση μιας τέτοιας θέσης», γράφει, «μπορεί μόνο να οδηγήσει στην παγίδευση από μια πολύ αφελή αντίληψη για τη φύση της ίδιας της «κοινωνίας των πολιτών» και από μια εντελώς άκριτη στάση απέναντι σε ένα μεγάλο πλήθος ΜΚΟ που, διαψεύδοντας τον εαυτό τους με τον χαρακτηρισμό ως «Μη Κυβερνητικοί Οργανισμοί», τυχάνει να είναι ικανοί να συνυπάρξουν ευχάριστα

με τους κυρίαρχους ανάδρομους κρατικούς θεσμούς από τους οποίους εξαρτώνται για την οικονομική τους ύπαρξη» — αντλώντας επίσης από την οικονομική υποστήριξη του κεφαλαίου.

Αντί να αποδεχτεί τη «γραμμή της ελάχιστης αντίστασης» και να προσπαθήσει να συμμορφωθεί με τα όρια που θέτει το σύστημα, είναι ζωτικής σημασίας, επομένως ο Mészáros επιμένει, η κοινωνία των πολιτών να εκμεταλλευτεί την ιστορική στιγμή που προέκυψε από την παραβίαση που προκλήθηκε από την κρίση στην καθιερωμένη τάξη, για να προωθήσει μια αποφασιστική «σοσιαλιστική επίθεση». Μια τέτοια επίθεση θα πρέπει να επιδιώκει να παρατείνει τη στιγμή της ριζοσπαστικής πολιτικής μεταμορφώνοντας το έδαφος της πολιτικής δράσης: «μετατρέποντας τον φευγαλέο χρόνο σε διαρκή χώρο» και συγχωνεύοντας τη δύναμη της λήψης πολιτικών αποφάσεων με την κοινωνική βάση από την οποία έχει αποξενωθεί.

Στο αρχικό στάδιο μιας επανάστασης ο αγώνας στοχεύει αναγκαστικά στην εχθρική κατάσταση του κεφαλαιακού συστήματος και στην εξωκοινοβουλευτική εξουσία του κεφαλαίου, και έτσι παίρνει μια κατεξοχήν αρνητική μορφή. Αλλά ακόμη και τότε το κίνημα πρέπει να προχωρήσει προς τον θετικό του στόχο -για τον οποίο είναι απαραίτητη η συλλογική, σοσιαλιστική εκπαίδευση- να υπερβεί το κράτος και τις δομές του ελέγχου από πάνω προς τα κάτω και να πραγματοποιήσει έναν γενικό κοινωνικό μετασχηματισμό, με στόχο τη δημιουργία εναλλακτικών δομών ελέγχου που θα βασίζεται σε νέους, σοσιαλιστικούς κοινωνικοοικονομικούς μικρόκοσμους.

Το έργο του Mészáros έχει την πιο άμεση φιλοσοφική του έκφραση στη μείζονα, δίτομη μελέτη του για την Κοινωνική Δομή και τις Μορφές Συνείδησης, την πιο συστηματική κριτική που έχουμε στη σύγχρονη φιλελεύθερη σκέψη, διερευνώντας όλες τις μεθόδους και τις μορφές της από μια κριτική-διαλεκτική προοπτική (Critchley, 2018). Δείχνει με αυτό το μέσο τη συνέχεια της αστικής σκέψης, οι εξωτερικές παράμετροι της οποίας καθορίζονται από την κυρίαρχη τάξη στην οποία θέλει να συμμορφωθεί και να δικαιολογήσει. Ταυτόχρονα, μας εισάγει στο «ριζοσπαστικό άνοιγμα της ιστορίας» και στη διαλεκτική διαδικασία του κριτικού λόγου που θα μας επιτρέψει να βρούμε το δρόμο μας έξω από τον καπιταλιστικό λαβύρινθο. «Το ζήτημα της ιστορικά βιώσιμης μετάβασης σε μια ριζικά διαφορετική μορφή κοινωνικού μεταβολικού ελέγχου», εξηγεί, «δεν είναι ένα αφηρημένο θεωρητικό αξίωμα» αλλά μια δυναμική αναγκαιότητα: μια αναγκαιότητα που απορρίπτει όλες τις αλλοτριωμένες μεσολαβήσεις δεύτερης τάξης και επιδιώκει να αποκαταστήσει μια οργανική

ανθρώπινη κοινότητα μέσω των συνδεδεμένων παραγωγών οργανώνοντας ορθολογικά τη μεταβολική τους σχέση με τη φύση. Η «εποχική αλλαγή» που απαιτείται για να συμβεί αυτό είναι η μόνη βιώσιμη εναλλακτική λύση για την ανθρωπότητα ενόψει του σημερινού τρένου φυγής προς την καταστροφή

«Το πιο πολύτιμο μάθημα» που προσφέρει ο Méészáros, δήλωσε ο Daniel Singer, είναι η αντιπαράθεση μεταξύ δύο θεμελιωδώς αντίθετων «μεταβολισμών» (Foster, 2014). Ο κανόνας του κεφαλαίου παρουσιάζεται ως ένα ολοκληρωμένο σύστημα, που περιλαμβάνει όλα τα είδη των χαρακτηριστικών που δημιουργήθηκαν με την πάροδο του χρόνου. Το σοσιαλιστικό σχέδιο πρέπει να είναι εξίσου ολοκληρωμένο. Όλα τα κέρδη του δεν μπορούν να επιτευχθούν ταυτόχρονα, αλλά το κίνημα θα πρέπει να ξεκινήσει το ταξίδι του με ένα τέτοιο όραμα. Και η επίθεση στον ιεραρχικό καταμερισμό εργασίας καθώς και ο μαρασμός του κράτους θα πρέπει να ξεκινήσει από την αρχή, αν μια νέα ιστορική προσπάθεια δεν ματαιωθεί όπως οι προκάτοχοί της. Αυτό που μένει να βρεθεί είναι το πέρασμα από τη θεωρία στην πράξη, τη λύση στο παλιό σοσιαλιστικό δίλημμα: Πώς κινητοποιείς τους ανθρώπους στο πλαίσιο της υπάρχουσας κοινωνίας, παρέχοντας παράλληλα απαντήσεις που σε βγάζουν πέρα από τα όριά της.

Συμπεράσματα

Η θεωρία της αλλοτρίωσης που αναλύθηκε στην παραπάνω εργασία αποτέλεσε προσπάθεια πρωτίστως περιγραφής της ψυχολογικής εμπειρίας της ζωής σε καπιταλιστικές κοινωνίες αλλά και των αντικειμενικών διαδικασιών που παράγουν τις υποκειμενικές αισθήσεις όπως έχουν συμβατικά περιγραφεί από τη θεωρία της αλλοτρίωσης. Πράγματι, μια σημαντική επίπτωση της μαρξικής θεωρίας της αλλοτρίωσης είναι ότι πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ της αλλοτρίωσης ως αντικειμενικής κοινωνικής διαδικασίας και των υποκειμενικών εμπειριών που γεννά αυτή η διαδικασία. Ενώ προφανώς δεν μπορούν όλα τα συναισθήματα αποξένωσης να αναχθούν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, θα φαινόταν ωστόσο λογικό να υποθέσουμε ότι ένα σημαντικό μέρος της δικής μας αίσθησης αδυναμίας, απομόνωσης και απόγνωσης σχετίζεται με την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής και ότι είναι πολύτιμο να διακρίνουμε αυτά τα συναισθήματα από παρόμοιες εμπειρίες που προκαλούνται από άλλους παράγοντες. Σε αντίθεση με τις θεωρίες που

αντιλαμβάνονται την αλλοτρίωση ως καθολική αλλά και αναπόφευκτο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης δράσης, οι οποίες από τη φύση τους έχουν περιορισμένη εμπειρική εφαρμοσιμότητα, η μαρξική θεωρία της αλλοτρίωσης είναι επίσης σε θέση να παράγει εμπειρικές προβλέψεις για το μέγεθος της αποξένωσης μεταξύ και εντός των κοινωνιών. Για παράδειγμα, η θεωρία προβλέπει ότι η αποξένωση θα αυξηθεί εάν υπάρξει παραγωγική και τεχνολογική ανάπτυξη η οποία συμπίπτει ή επιτυγχάνεται μέσω διαδικασιών εμπορευματοποίησης και αν εξαρθρωθούν οι θεσμοί δημοκρατίας και συλλογικής αυτοδιάθεσης, όπως επίσης και αν αυτοί οι τελευταίοι αντικατασταθούν από μηχανισμούς της αγοράς. Η θεωρία προβλέπει επίσης ότι η αποξένωση θα επιδεινωθεί αυξάνοντας την οικονομική ανισότητα και ιδίως αυξάνοντας τις ανισότητες μεταξύ εργαζομένων και ιδιοκτητών κεφαλαίων. Τέλος, εκείνες οι ομάδες που είναι περισσότερο εκτεθειμένες στις δυνάμεις της αγοράς και στερούνται περισσότερο την κοινωνική δύναμη να επηρεάσουν κοινωνικές περιστάσεις είναι πιθανό να διατρέχουν ιδιαίτερο κίνδυνο και να αντιμετωπίζουν υποκειμενικές εμπειρίες όπως μοιρολατρία, απελπισία, μοναξιά και απόγνωση. Την τελευταία δεκαετία, μελετητές από διαφορετικούς κοινωνικούς επιστημονικούς κλάδους και από διάφορες πολιτικές παρατάξεις έχουν περιγράψει τη σύγχρονη κοινωνία ως λαβωμένη από έξαρση κοινωνικών ανισοτήτων, πολιτική μοιρολατρία και απαξίωση, κοινωνική αποσύνθεση και αυξανόμενα ποσοστά μοναξιάς, απομόνωσης και ψυχικής υγείας (Øversveen, 2021). Ανάμεσα στα οφέλη της μαρξικής θεωρίας της αλλοτρίωσης είναι η δυνατότητα να εξηγήσει πώς αυτά και άλλα ζητήματα μπορούν να συσχετιστούν με τη βασική οργάνωση της καπιταλιστικής κοινωνίας. Συγκεκριμένα, η μαρξική θεωρία της αλλοτρίωσης, θα μπορούσε να φανεί χρήσιμη για την επισήμανση και την εξέταση αυτού που αναφέρεται ως το παράδοξο της κοινωνικής εξουσίας και της απομόνωσης. Το πρώτο μέρος του παραδόξου, συνοψίζεται από το σχόλιο του Bauman (2000) ότι ποτέ δεν ήμασταν τόσο ελεύθεροι και επίσης τόσο ανίσχυροι, αναφερόμενος στην εμπειρία της συλλογικής αδυναμίας απέναντι στην ανθρωπογενή, οικολογική, τεχνολογική, πολιτική, πολιτιστική και κοινωνική αλλαγή, μια κοινωνική εμπειρία που συμπίπτει και μάλιστα φαίνεται να παράγεται από αυτό που αντικειμενικά αυξάνει την κοινωνική και υλική δύναμη της ανθρωπότητας (Bauman, 2009). Το παράδοξο αναφέρεται στα αυξανόμενα ποσοστά αυτοαποκαλούμενης μοναξιάς που έχουν παρατηρηθεί κατά την τελευταία δεκαετία (Øversveen, 2021). Και εδώ η μοναξιά και η απομόνωση αναδύονται σε μία ιστορική στιγμή κατά την οποία οι άνθρωποι είναι αντικειμενικά πιο αλληλένδετοι και

αλληλεξαρτώμενοι από οποιοδήποτε προηγούμενο σημείο της ιστορίας και σε εποχές όπου οι τεχνολογίες επικοινωνίας και η κοινωνική αλληλεπίδραση δεν ήταν ποτέ πιο εύκολα διαθέσιμα. Μαζί αυτά τα φαινόμενα αντικατοπτρίζουν αυτό που μπορεί να περιγραφεί ως κατάρρευση της ικανότητας για συλλογική δράση στη σύγχρονη κοινωνία, που χαρακτηρίζεται από μια αυξανόμενη απόκλιση μεταξύ της αντικειμενικής δυνατότητας της ανθρωπότητας από τη μία πλευρά και τις ικανότητές μας να ελέγχουμε και να χρησιμοποιούμε αυτή η δυνατότητα από την άλλη. Η ανάκτηση της μαρξικής έννοιας της αλλοτρίωσης αυτή τη στιγμή μας υπενθυμίζει ότι αυτή η κατάρρευση δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί μεμονωμένα από μια κοινωνική τάξη εντός της οποίας τα αποτελέσματα των παραγωγικών μας δραστηριοτήτων οικειοποιούνται και μετατρέπονται σε κεφάλαιο ως αφηρημένη, κυρίαρχη και ανεξέλεγκτη κοινωνική δύναμη. Μιας δύναμης που ωστόσο εμπεριέχει τη ριζοσπαστική δυνατότητα μιας μη αλλοτριωμένης κοινωνίας.

Βιβλιογραφία

- Acevedo, G. A. (2005). Turning Anomie on its Head: Fatalism as Durkheim's Concealed and Multidimensional Alienation Theory. *Sociological Theory*, 75–85. doi:10.1111/j.0735-2751.2005.00243.x
- ALTHUSSER, L. (2005). *FOR MARX*. VERSO BOOKS.
- Ashton, P. (1999). *Hegel & Labour*. Ανάκτηση από Ethical Politics: [https://www.ethicalpolitics.org/seminars/ashton.htm#\[1\]](https://www.ethicalpolitics.org/seminars/ashton.htm#[1])
- Bauman, Z. (2009). *ΠΕΥΣΤΟΙ ΚΑΙΡΟΙ, Η ΖΩΗ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑΣ*. (Γ. Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, Μεταφρ.) Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.
- Brook, P. (2011). Learning the Feeling Rules: Exploring Hochschild's Thesis on the Alienating Experience of Emotional Labor. Στο J. P. (eds), *Marxism and Education* (σσ. 89-116). New York: Palgrave Macmillan. doi:10.1057/9780230119864_5
- Buhr, M. (1987). Seven Comments on Ernst Bloch's Philosophy. *Studies in Soviet Thought*, 333–340. Ανάκτηση από <http://www.jstor.org/stable/20100238>
- Busch, H.-C. S. (2015). Personal Freedom without Private Property? Hegel, Marx, and the Frankfurt School. *International Critical Thought*, 473-485. doi:10.1080/21598282.2015.1102076
- Choquet, P.-L. (2021). Alienation and the task of geo-social critique. *European Journal of Social Theory*, 105-122. doi:doi:10.1177/1368431020926113
- Chouraqui, F. (2015). A Principle of Universal Strife": Ricoeur and Merleau-Ponty's Critiques of Marxist Universalism, 1953-1956. *Journal of the History of Ideas*, 467-490. Ανάκτηση από <http://www.jstor.org/stable/43948752>
- Christ, O. (2015). THE CONCEPT OF ALIENATION IN THE EARLY WORKS OF KARL MARX. *European Scientific Journal*, vol.11.
- Cohen, G. (2020). *Karl Marx's Theory of History: A Defence*. Princeton: Princeton University Press. doi:10.1515/9780691213002
- Critchley, P. (2018). *AN INTRODUCTION TO THE THOUGHT OF ISTVÁN MÉSZÁROS*. Ανάκτηση από Academiawebsite <<http://mmu.academia.edu/PeterCritchley/Books>
- DURKHEIM, E. (2000). *ΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ*. Αθήνα: GUTENBERG.
- Federici, S. (2004). *Caliban and the Witch*. Autonomedia.
- Foster, J. B. (2014, December 1). Mészáros and the Critique of the Capital System. *MONTHLY REVIEW*. Ανάκτηση από <https://monthlyreview.org/2014/12/01/meszarus-and-the-critique-of-the-capital-system/>
- Fuchs, C. (2016). *Critical Theory of Communication*. London: Univercity of Westminster Press. doi:10.16697/book1

- Fuchs, C. (2020). Erich Fromm and the Critical Theory of Communication. *Humanity & Society*, 298–325. doi:10.1177/0160597620930157
- Hall S., H. D. (2010). *Η νεωτερικότητα σήμερα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Harvey, D. (2019). *Ο ΜΑΡΞ, ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ Η ΤΡΕΛΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ*. Αθήνα: ΤΟΠΟΣ.
- Isaiah, B. (2003). *Καρλ Μαρξ*. (Γ.Ν.Μέρτικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Scripta.
- Marcuse, H. (1971). *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*. (Λ. ΜΠΑΜΠΗΣ, Μεταφρ.) Αθήνα: ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ.
- Mészáros, I. (1995). *Beyond Capital*. New York: Monthly Review Press. Ανάκτηση Ιούνιος 2021, από https://www.academia.edu/36459801/Istv%C3%A1n_M%C3%A9sz%C3%A1ros_Beyond_Capital
- Mészáros, I. (2012). *The Work of Sartre: Search for Freedom and the Challenge of History*. New York: MONTHLY REVIEW PRESS.
- MESZAROS, I. (2016). *Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΜΑΡΞ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ*. Αθήνα: ΚΟΥΚΚΙΔΑ.
- Musto, M. (2008, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ ΜΑΡΤΙΟΣ). Ο ΜΑΡΞ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ: ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ 1844. *Θέσεις - τριμηνιαία επιθεώρηση*, 102. Ανάκτηση Ιούνιος 01, 2021, από http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1004&Itemid=29
- Øversveen, E. (2021). Capitalism and alienation: Towards a Marxist theory of alienation for the 21st century. *European Journal of Social Theory*. doi:10.1177/13684310211021579
- Rahel Jaeggi, F. N. (2014). *Alienation*. Columbia University Press.
- Rostow, W. W. (1959). The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review, New Series*.
- Rostow, W. W. (1959). The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review*, 1-16.
- Sayers, S. (2011). *Marx and Alienation*. London: Palgrave Macmillan. doi:10.1057/9780230309142
- Screpanti, E., & Zamagni, S. (2004). *Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ*. (Σ. ΑΝΤΡΙΑΝΝΑ, Μεταφρ.) Αθήνα: ΤΥΠΩΘΗΤΩ / ΔΑΡΔΑΝΟΣ.
- Thompson, L. A. (1979). THE DEVELOPMENT OF MARX'S CONCEPT OF ALIENATION: AN INTRODUCTION. *MidAmerican Review of Sociology*, 23-38.

- TUCKER, R. C. (1978). *The Marx - Engels Reader* (Τόμ. 2). (R. C. TUCKER, Επιμ.) New York-London: W. W. NORTON & COMPANY. Ανάκτηση June 2021, από <https://thecharnelhouse.org/wp-content/uploads/2019/02/Marx-Engels-Reader.pdf>
- Tyler, C. (2011). Power, alienation and performativity in capitalist societies. *European journal of social theory*, 161-179.
- Vermeulen et al. (2018). The impact of automation on employment: just the usual structural change? *Sustainability*, 1661.
- Zoubir, Z. (2018). Alienation” and critique in Marx’s manuscripts of 1857–58 (“ Grundrisse ”). *European Journal of the History of Economic Thought*, 1-28. doi:10.1080/09672567.2018.1523935
- Αντωνοπούλου, Μ. (2011). *Οι κλασσικοί της Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: ΣΑΒΒΑΛΑΣ.
- Έγκελς, Φ. (1982). *Λουδοβίκος Φόουερμαχ και το τέλος της κλασσικής Γερμανικής φιλοσοφίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Έγκελς, Φ. (1982). *Λουδοβίκος Φουερμαχ και το τέλος της κλασσικής Γερμανικής φιλοσοφίας*. (Φ. Φωτίου, Μεταφρ.) Αθήνα: ΘΕΜΕΛΙΟ.
- Καρύδας, Δ. (2007, Νοέμβριος). Η ολική άρνηση της θεωρησιακής φιλοσοφίας... είναι η αλήθεια της»: ο εγγελιανισμός ως αντεστραμμένο είδωλο του κόσμου και υπόσχεση του νέου στον Λούντβιχ Φώουερμαχ. *Αξιολογικά : εξαμηνιαία έκδοση θεωρίας και κριτικής*, Νο.18, σσ. 11-37. doi: <https://doi.org/10.26220/axi.1744>
- ΛΕΦΕΒΡ ΖΑΝ-ΠΙΕΡ, Μ. Π. (Δεκέμβριος 2006). *Ο ΕΓΓΕΛΟΣ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ*. (Φ. ΓΙΩΡΓΟΣ, Μεταφρ.) Αθήνα: ΕΣΤΙΑ.
- Λούκατς, Γ. (2009). *Ιστορία και ταξική συνείδηση*. (Γ. Παπαδάκης, Μεταφρ.) Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μαρξ, Κ. (1978). *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*. (Μ. Λυκούδης, Μεταφρ.) Αθήνα: Παπαζήση.
- Μαρξ, Κ. (1990). *ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1857-1858*. (Δ. ΔΙΟΝΥΣΗΣ, Μεταφρ.) Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ. (2002). *Το Κεφάλαιο, τόμος 1ος*. (Π. Μαυρομάτης, Μεταφρ.) Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (2012). *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*. Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.
- Μαρξ, Κ. (2014). *ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1840: Μια Ανθολογία*. (Θ. Γκιούρας, Μεταφρ.) Αθήνα: ΚΨΜ.
- Μαρξ, Κ., & Έγκελς, Φ. (1977). *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μελάς, Κ. (1990, Ιούλιος). Η θεωρία της αλλοτρίωσης και η μαρξιστική θεωρία εργασίας-αξίας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, no. 77, σ. 231.

Σαγκριώτης, Γ. (2007, Νοέμβριος). ΑΠΟ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΣΤΗΝ ΟΥΣΙΑ:ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΦΩΥΕΡΜΠΑΧ ΣΤΗ ΘΕΩΡΗΣΙΑΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ. *Αξιολογικά*, σσ. 39-59.

Χέγκελ, Γ. (2017). *Φαινομενολογία του πνεύματος*. (Δ. Τζωρτζόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: ΔΩΔΩΝΗ.